

Еп і к т е т

Енхейридiон
i
Фрагменти

ВИДАВНИЦТВО ЮЛІАНА СЕРЕДЯКА

Епиктет
ЕНХЕЙРИДИОН
і
ФРАГМЕНТИ

Малованому Стасю
Марії і Мірові Митрофанові
Козмарським
з щирою привітанням
Олександр Олександрович

Росетт, Н.М.,
9. січня 1977

Epictetus

ENCHEIRIDION AND FRAGMENTS

*Ukrainian translation
and Introduction
by*

Omelian Omecinskyj

*Проект зі збереження
видавничої спадщини
української еміграції*

bohuslavskyj@i.ua

JULIAN SEREDIAK PUBLISHER

BUENOS AIRES — 1976

Епиктет

ЕНХЕЙРИДІОН І ФРАГМЕНТИ

Переклад і вступну статтю
зладив
Омелян Омецінський

ВИДАВНИЦТВО ЮЛІАНА СЕРЕДЯКА

БУЕНОС-АЙРЕС — 1976

Тираж — 500 прим.

Copyright 1976 by Omelian Omecinskyj.

Е п і к т е т

(Рисунок з Еспанської Енциклопедії Сопена. Буенос-Айрес, 1949, том II, стор. 83).

IMPRESO EN LA ARGENTINA
PRINTED IN ARGENTINA

Imprenta "DORREGO", Avenida Dorrego 1102, Buenos Aires

**Присвячую пам'яті
моїх Родичів Володимира і Ганни
Сестри Ольги
Братів Василя і Ростислава**

Автор перекладу

ЕПІКТЕТ, ЙОГО «ЕНХЕЙРИДІОН» І НАША СУЧАСНІСТЬ

Значення філософії Епіктета лежить у ділянці етики. «Першою та найконечнішою частиною філософії, говорив він, є практичне застосування принципів». Філософія для нього — це впорядкована система думок, що мають бути поставлені на службу щоденної життєвої практики. Стоїцька філософія, що їй він присвятився в ролі вчителя, не була для нього тільки предметом навчання, але й хлібом насущним його життя. Він був її втіленням. Його амбіцією було зробити засади стоїцизму невіддільною складовою частиною щоденного життя своїх учнів. Його навчально-виховний ідеал, що оцінював научну теорію з позицій її вартости для практичного життя і виявлявся в тому, щоб не лише вчити філософії, але передусім учити, як жити по-філософському, знайшов був широкий відгомін серед сучасників. Заснована ним школа будила зацікавлення та притягала до себе учнів.

Часи були бременні грядущою катастрофою, що із зловіщою неминучістю залягла була над зсередини розложеним, хоч і назверх ще могутнім, Римом. Розквітлий на ґрунті добробуту інтелек-

туалізм, що станув у ролі непомильного судді всіх вартостей, розтлінював невблаганно ідейно-моральні засновки, на яких спиралася сила нації. Загальне зіпсуття, розклад родини, звиродніння державної влади, яскравим виразником якого був Нерон, — все це створювало нестерпний духовий клімат. Знівечення основ, в яких коренилася і звідки черпала силу традиційна думка, викликало жагуче бажання знайти точку опору для впорядкування хаосу, що запанував у духовій сфері. У такій ситуації люди, що не розгубилися на бездоріжжі буднів, які нікуди не вели, стали шукати рятунку в філософії.

На той час припадає виховна діяльність Епіктета. Головним предметом його зацікавлення, як згадано вище, була етика. Етичні проблеми постають, набирають форми та вкладаються в певну систему на ґрунті відношення між нашим «я» і його оточенням. Від того, на якому принципі сперте це відношення, залежить поведінка людини та рефлекс тієї поведінки, що знаходить свій вияв у її почутті щастя і вдоволення або пригноблення і невдоволення.

Метода, що веде до головної мети Епіктетового вчення: збереження своєї волі в згоді з природою — сперта на двох основного значення розрізненнях: 1. Розрізнення речей, що лежать у межах нашої сили, від речей, що лежать поза межами нашої сили; 2. Розрізнення дійсної речі від

з'явища, що робить враження дійсної речі і може бути взяте за неї. Не переступаючи того, що лежить у межах нашої сили, ми маємо повну можливість зберегти нашу духову незалежність від зовнішнього світу та можемо держати нашу волю в згоді з природою.

«Речі, що лежать у межах нашої сили — вчить Епіктет — є вільні, не підлягають обмеженню ані перешкодам; а речі, що лежать поза межами нашої сили, є слабкі, залежні, обмежені, чужі». Якщо не приписуємо вільності залежним речам і не вважаємо своїми речей, що належать до кого іншого, тоді бачимо їх у належній перспективі саме такими, якими вони є в дійсності, і ведемо наше життя згідно з природою.

Другим методичним трампліном філософської думки Епіктета є, як це відмічено вище, розрізнення між дійсною річчю і її з'явищем, що робить враження дійсної речі. Воно дає нам можливість поставити дану річ на належному місці, встановити в межах чисті сили вона знаходиться, та тим допомагає нам вдержати свою волю в згоді з природою. Коли, наприклад, ми кажемо, що нас хтось дратує, то ця думка — гадає Епіктет — не є сперта на дійсній речі, але на її з'явищі, тобто нашому уявленні про неї, що його ми фальшиво розуміємо. В дійсності дратує нас не хтось, тільки наш власний погляд. Він же є річчю, що лежить у межах нашої сили. Вирішною інстан-

цією в тому випадку є наша воля. Отож ніхто не може нас роздратувати, якщо ми на це не дозволимо.

Оба згадані розрізнення помагають поставити наші бажання та почуття відразу у властивих межах. Замкнення їх в обсягу нашої сили дає спроможність вдержати нашу волю в згоді з природою та забезпечити нас від розчарувань і почуття нещасливості. Хто того досягнув і звільнив своє життя від лементування, стогону та нарікань, той добре вчився і не даремно подорожував. Жити в згоді з природою — то значить не піддаватися пристрастям ні смуткові, ні болеві. Тієї згоди можемо досягнути, якщо в своїх бажаннях і почутті відразу не виходимо поза межі нашої сили. Коли ствердимо, що щось лежить поза межами нашої сили, мусимо бути готові сказати, що воно для нас — ніщо. Це провідна ідея Епікетового кодексу в думанні та поведінці.

Вирішне місце в його доктрині займає воля. Від неї залежить зміст життя: чи буде воно сповнене задоволенням чи затьмлене лементуванням, стогонами та почуттям невдоволення. Правдива мудрість полягає саме в тому, щоб звільнити життя від почуття нещасливості. Досягнути цього можна впертою працею над своєю думкою та над скріпленням і поліпшенням своєї волі. Остання є мешканням усіх чеснот. Тільки воля може бути добра або зла. У кліматі доброї волі розкві-

тають чесноти. Основний характер людини, що зберігає добру волю, не може бути знищений. А зберегти добру волю може людина тільки через звільнення себе від зовнішніх впливів.

Треба підкреслити, що Епікет, говорячи про потребу школити ум, є далекий від книгоїдства. Ідеал книжкового моля йому чужий. Само читання, гадає він, без свідомого змагання зробити ужиток з прочитаного — це ніщо. «Але інша річ є чимсь: вивчання, як людина може звільнитися від ридання, стогону та говорення «Горе мені.»¹ Саме це творить начальну мету стоїцької доктрини в інтерпретації Епікетета.

В осягненні її важливу роль відіграє воля. До того, щоб цю роль виконати, воля мусить бути відповідно вихована. Людина, що хоче звільнити своє життя від почуття нещасливості, мусить завжди держати свою волю у згоді з природою. Це значить, що вона має відмовитися від того, щоб справи достосовувалися до її бажань і бажати, щоб вони були такими, якими є. Хотіння, щоб справи достосовувалися до її бажань, ставить людину в конфлікт з природою, бо вона хоче достосовувати до своєї волі речі, що лежать поза межами її сили і не є в її розпорядженні. Таких речей вона не повинна ані бажати, ані пере-

¹ Див. Epicteti Dissertationes, lib. I, cap. 4. Epicteteae Philosophiae Monumenta, том I.

носити на них почуття своєї відрази. У першому випадку, не досягнувши бажаної речі, вона буде розчарована. У другому випадку, потрапивши на річ, що її бажала оминати, буде нещасна.

Крім схильності накидати свою волю речам, іншим джерелом людської нещасливості є протилежна схильність — підлягати речам, узалежнювати нашу волю від них. Тому в стоїцькій доктрині підкреслювано конечність свідомо плекати байдужість до зовнішніх речей. Тільки таким способом, навчали стоїки, можна унезалежити нашу волю від зовнішніх впливів і стати дійсно вільним. Речі підлягають законам, на які ми не маємо впливу. Коли ми розвинемо в собі повну байдужість до них, вони не спроможні нам пошкодити, бо не в силі досягти нашої волі, від якої залежить почуття нашого вдоволення чи нещасливості. Байдужість до речей — це панцер, що охороняє нашу волю від пошкодження зовнішніми впливами.

Отож, згідно з вченням Епіктета, у вихованні волі треба придержуватися двох правил: 1. Не переносити своєї відрази ані бажання на такі речі, що лежать поза межами нашої сили. 2. Розвивати та зберігати рівнодушність до зовнішнього світу і таким способом зробити свою волю незалежною від зовнішніх впливів.

Безсумнівним є, що соціяльне положення Епіктета витиснуло свій знак на методи його вчення.

Він був рабом і його життя було вщерть виповнене обмеженнями, перешкодами, болем і терпіннями — речами, що лежали поза межами його сили та контролі. Єдиною ділянкою, в якій він міг мати значення і силу, було його внутрішнє життя. Тут, маючи силу та контролю над своїми поглядами, бажаннями, цілями й почуттями, він був вільний, бо «хто вільний тілом, але зв'язаний у душі, той — невільник; хто ж зв'язаний на тілі (як був він), але вільний в душі, той — вільний» (Фрагменти, 12). Ріжниця між речами, що лежать у межах нашої сили, і речами, що лежать поза межами нашої сили, вияскравлена в його умі під тиском зовнішнього рабства, стала начальним принципом його вчення. Цим розрізненням між речами, що залежать від нас і є в дійсності нашими, та речами, що не залежать від нас і є насправді чужими — починається завжди нова, в щасті і горю актуальна книжечка «Енхейридion».

Народження і розвиток стоїцизму супроводжав упадок грецьких держав-міст і соціяльно-політичний розклад Римської імперії. Довколишня дійсність, що находилася в процесі розкладу, позбавляла людей опори, на якій вони могли б були оперти свою думку. Непрониклива тьма ховала перед їхніми очима краєвиди далекого та незбагнотого майбутнього. У такому оточенні зроджувалася зневіра в можливість якоїнебудь поправки. «Світ, як кажуть, зійшовся клином». Дорога

вривалася над якоюсь неозорною пропастю. Ідейне бездоріжжя, сіра буденщина, нудьга та вбивча безнадійність доводили терпіння ума до краю видержливості. Потрібне було лікарство. Була ним філософія. Необхідність її виступає особливо акутно в добах кризи. Безідейність, що є проявом ідейного розкладу, не є вдоволяючою розв'язкою і в нормальних часах, не говорячи вже про часи потрясень. А такими були перші століття нової ери. Тоді одні шукали рятунку в натягненій інтерпретації доктрини Епікура, а другі — в стоїцизмі. Вибір залежав тут, як завжди, від віку, темпераменту, умового рівня та уподобань людей.

На такі переломові часи припадає життя та виховна діяльність Епіктета, що являється найвидатнішим інтерпретатором і практиком стоїцької доктрини. Саме те, що він був не тільки викладачем доктрини, але й живим прикладом застосування її в житті, привернуло до нього увагу та притягало до його школи учнів. Слова вчителя, що находили своє підтвердження та ілюстрацію в його житті, були наладовані великою сугестивною силою. Це й є секретом тієї відзивчастости, що її находили вони в душах сучасників мислителя.

Про дитинство та юнацькі літа Епіктета знаємо не багато. Відомо тільки, що родився він рабом у Гірополісі (Фригія) около 50 р. по Хр. Піз-

ніше був у Римі невільником Епафродита, Неронового секретаря. Докладніших відомостей про те, як попав він до Риму, не маємо. Більше того, ми навіть не знаємо, яке було правдиве ім'я його. Слово «епіктетос» — від якого походить його ім'я — значить по-грецькому «набутий». Можна догадуватися, що таке ім'я надав йому Епафродит або один із рабовласників, що його купив.

Епіктет мав бути слабого здоров'я. Тому його пан, ідучи за підшептами своєї пихи та примхи, післав його на науку до відомої стоїцької школи Мусонія Руфуса, щоб мати і між своїми рабами філософа. Подібний вияв примхливості знаходимо і на Україні серед панів у добі кріпацтва. Вони теж посилали спосібніших юнаків-кріпаків на науку співу або малярства, щоб мати своїх мистців. Згадати б тільки всім відомий приклад з нашим Шеченком.

Мусоній Руфус, учитель Епіктета, сполучував у собі хист промовця з даром переконливості. Його виклади робили на учнів велике враження. Він заворожував їх чаром свого слова та глибиною думки. Презентована на викладі проблема була для них не тільки матеріалом для умової праці, але й давала спонуку для певного переживання, що його вони ділили із своїм учителем. «Він говорив у такий спосіб — розповідав пізніше Епіктет своїм учням — що кожний з нас, що там сидів, думав, що його самого обвинувачують». Та-

кий підхід був зовсім зрозумілий і оправданий, коли розглядати його в світлі мети, що її ставила перед собою школа. Вона ж бо мала не тільки ознайомити учнів із стоїцькою доктриною, тобто наситити її засадами їхній ум, але, що важніше, зробити цю доктрину інтегральною частиною їхнього життя, т. зн. основним пляном і вказівкою в розв'язуванні складних життєвих питань.

Подане в сугестивній формі вчення Мусонія, що «обдарована душа ціла схиляється тим більше в сторону свого природного предмета, чим більше ви намагаєтеся відбити її від нього», впало в випадку Епіктета на пригожий ґрунт. Тим природним предметом була для нього філософія. Приречений на життя в рабстві юнак, що приніс з собою до школи щире, відкрите для надій, динамічну душу, став не тільки учнем стоїцької доктрини, але й її відданим визнацем, що жив її правдою.

Життєвий шлях Епіктета був важкий. Приходилося йому не раз бути виставленим на болючі випробування. Його пан, улюбленець Нерона, поводився з ним жорстоко. Одного разу, оповідають, прийшла йому до голови несамовита, гідна його нелюдяного опікуна, думка: випробувати мукою, як глибоко його раб засвоїв собі принципи стоїцької філософії. Він почав викручувати ногу Епіктета. Останній тільки всміхнувся і спо-

кійно завважив: «Ти зловиш її». Коли ж цей зловив ногу, він додав: «Я говорив тобі це».

Дослідники життя Епіктета вважають, що це оповідання не має під собою задовільних доказів щодо своєї правдивості, а є радше легендою. Це дало привід до здогади, що Епіктет мусів бути калікою. Вчасний і дуже обширний коментатор «Енхейридіона», Сімпліціус (VI ст.), твердить, що його автор був калікою змалку. За цим до деякої міри міг би промовляти і факт, що Епіктет не був жонатий.

Оповідання про звиродніло-вигадливе знуцання Епафродита над Епіктетом могло мати два джерела. Він був улюбленцем Нерона і це дало основу підозрівати його в садизмі, жертвою якого здоганно мав упасти Епіктет. З другого ж боку припускальна жорстокість Неронового фаворита давала обожателям мислителя — а він їх мав — відповідне тло до того, щоб чітко представити його життя, повне підкорення голошеній доктрині, в обличчі якої мовкне і фізичний біль. Йшло їм про те, щоб створити переконливий образ учителя, в якому проповідувана теорія досконало згоджується з життєвою практикою.

Епіктет, який навчав, що найбільш необхідною річчю в філософії є практичне застосування принципів, був визнацем чоловіколюбства не тільки в голошеному слові, але, що найважніше, в послідовному стосуванні його в життєвій прак-

тиці. Доказом цього може послужити така подія:

Один із його приятелів, маючи велику родину, що її не під силу було йому удержати, щоб облегшити своє становище, задумав стратити одну дитину. Епіктет не допустив до цього. Він заопікувався дитиною і хоч сам жив у недостатку, то із своїх скупих засобів відіймав пайку, потрібну на прокормлення дитини та оплату доглядки.

Невільництво довший час стояло йому на перешкоді в тому, щоб розпочати навчально-виховну діяльність. Урешті вдалося йому стати вільною людиною. Коли і в яких обставинах dokonався цей важливий перелім у його житті, не відомо. У Римі навчав він коротко, бо між 89 і 92 роком по Хр. мусів за наказом Доміціліяна разом із іншими філософами, що їх цісар підозривав у республіканських симпатіях, покинути місто. Переселився він до Епіру, де осів у місті Нікополіс. Там заложив свою школу, що притягала до себе учнів з Греції та Риму. За наукою та порадами зверталися до нього не тільки студенти, але й дорослі громадяни. Школа здобула собі таке ім'я та розголос, що місто Нікополіс стали називати містом Епіктетової школи. Свою життєву мандрівку, коли навіть оцінювати її мірилом тогочасних обставин, відбув Епіктет серед великого недостатку, чи навіть, докладніше говорячи — серед нужди. Це його ні трохи не бентежило, ані не за-

хмарювало його погідного настрою. Попадати в журбу або розпуку від недостатку значило б піддатися впливові зовнішніх з'явищ, признати їх владу над собою. Таке становище було не до прийняття для нього, людини вишколеної в стоїцькій доктрині, що її коротко можна б виразити словами: «Вчіться бути байдужі до зовнішніх з'явищ!» Висновок: тільки байдужою поставою до недостатку можна визволитися від його згубного впливу. Згідно з вченням Епіктета наш матеріальний стан є справою, що не залежить від нас, а від укладу речей у зовнішньому світі і тому насправді не є нашою справою; тоді як журба від недостатку, що є хворобою нашої душі, є справою, що лежить у межах нашої сили. Вона залежна від нас і насправді є нашою справою. Антидотом, що може оберекти нас перед журбою, є байдужість до справ зовнішнього світу. Якщо людина зуміє заховати байдужість до недостатку, він не зможе вивести з ладу її душі, підтяти коренів її енергії та позбавити її життєрадісности. Так схоплене в світлі Епіктетового вчення становище до недостатку знайшло свій вираз у такій його пораді: «...було б краще вмерти з голоду вільним від журби й страху, як жити при достатках у неспокої» (Енхейридїон, 12). Рівнодушність у зношенні злиднів, що її виявив Епіктет, знаходила свою опору не тільки в його спокійній, зрівноваженій вдачі, але також у голоше-

ній ним доктрині, що була для нього способом життя.

За панування Гадріяна мав він повернути до Риму, де стрінувся з прихильністю цісаря, з яким стояв у близьких товариських відносинах. Однак ця вістка не має під собою певних основ. Мав дожити глибокої старости. Близчі дані про місце й дату смерти не збереглися. Є здогади, що помер він між 130-им і 138-им роком н. е. Його життєпис, який написав був Флявій Арріян, один із його учнів, загубився. Усі старинні автори, що пишуть про Епіктета, однозгідно підкреслюють, що він провів своє життя без скази. Про незвичайну пошану та популярність, що ними він втішався, говорить те, що після його смерти один із його звелічників, заплатив за череп'яний каганець, яким він користувався, три тисячі динарів — суму, що дорівнює сьогодні приблизно одній тисячі доларів.

Епіктет, як і деякі інші старинні філософи, напр. Сократ, нічого не писав. Його вчення утривалив на письмі та переказав потомності його учень Флявій Арріян, що відвідував його школу в Нікополісі. Арріян пізніше займав видатні становища в державній ієрархії Риму. Він був у дружніх відносинах з цісарем Гадріяном, який у 130 р. н. е. призначив був його консулом. По смерті Гадріяна він залишив політичну кар'єру та посвятився літературній праці, овочем якої є

«Історія Олександра Великого». Проїнятий наукою Епіктета, який, говорячи «заставляв своїх слухачів відчувати так, як він хотів, щоб вони відчували», Арріян став записувати його виклади й розмови, що їх згодом оголосив у восьми книгах п. з. «Розмови Епіктета». На їх основі він зладив коротке та зв'язке зіставлення основних ідей стоїцизму в інтерпретації Епіктета та оголосив його п. з. «Енхейридїон», по-українськи «Підручник». З оголошеної Арріяном спадщини його улюбленого вчителя збереглися тільки чотири книги «Розмов» і «Енхейридїон».

Оба твори написані грецькою мовою, є різні своїм характером. З-поза рядків «Розмов» проглядає особовість Арріянового вчителя, його темперамент, блищить його дотеп. Крізь буденні життєві проблеми, розглядані в світлі стоїцької доктрини, мерехтять обриси побуту давнього Риму. Цей особисто-побутовий кольорит оживляє «Розмови». Усього цього немає в «Енхейридїоні». Але є в ньому те, чого вимагають від доброго підручника: короткий зв'язкий виклад і чітке підпорядкування головній темі-принципові. До задоволення цих вимог достосована мова. Вона проста і ясна. Виклад поданий не в сухому прозаїчному стилі наукової мови, але в другій особі, так як батько чи мати повчають дитину. Цей засіб уживаний Епікетом залюбки на те, щоб його «слухачі відчували саме те, що він бажав, щоб

вони відчували», використав Аррія при складанні «Енхейридіона». Так написана книжка, метою якої було навчити жити по-стоїцькому, як показав досвід, блискуче виконала своє завдання. Вона знайшлася на столі науковця і філософа, в келії монаха і в підручній торбі полководця, в кишені подорожника і вигнанця та стала оздоровлюючою порадою для багатьох, що шукали ліку на рани, завдані життям.

Вчення Епіктета, що було способом його життя, знайшло своє утривалене відображення в його стилі. Він оццадний на слова. Уся увага сконцентрована на думці. Так і відчувається в ньому свідомий впертий змаг звільнити вислів думки від тягару зайвих слів і фраз. На кожному рядку «Енхейридіона» викарбована порада - правило: «...не бажай бути ані генералом, ані сенатором, ані консулем, але бажай бути вільний» (Енхейридіон, 19). Якщо «le style — c'est l'homme», як кажуть французи, то в випадку Епіктета ця думка знайшла своє беззастережне ствердження. Його стиль показує, що він до глибини своєї істоти був проіннятий доктриною, яку голосив, та посередньо підтверджує свідчення сучасників, що ця доктрина була способом його життя. Життєвий ідеал і дійсне життя його носія були тут спряжені разом і крокували спільною дорогою.

У вступі до «Розмов» Флявій Аррія пише, що вони, «наскільки це можливо, якнайвірніше пе-

редають мову, що її вживав Епіктет» та зберігають «безпосередність його бесіди». Із наведених слів виходить, що він у передачі потонності інтерпретованої Епікетом в оригінальний спосіб стоїцької доктрини відіграв роллю секретаря-стенографа. «Енхейридіон» є сконденсованим викладом доктрини, вилуженої в «Розмовах». Виклад, в якому збережений стиль «Розмов», зладив на їх основі Флявій Аррія. Якщо ж уважаємо автором творця ідей, що ним оригінально сформульовані, то — навіть пам'ятаючи в даному випадку про посередництво Арріяна — мусимо визнати за Епікетом авторство «Енхейридіона».

Та хоч форма причинилася немало до популяризації «Енхейридіона», то все таки головну притягальну силу, що манила до нього людські уми, мав у собі його зміст: встановлена система думок і дії, яка, якщо її придержуватися, мала допомогти людині держати завжди своє життя у згоді з природою, т. зн. при всяких обставинах почуватися щасливою. Коли людина вишколить добре свій ум у тому напрямі, щоб розрізняти речі, що лежать у межах її сили, від речей, що є поза межами її сили; коли вона виховає свою волю та сконцентрує всі свої зусилля на речах, що залежні від неї, і розвине максимальну байдужність до зовнішнього світу — то хоч би все кругом неї поверталосся в руїну, це не виведе її з рівноваги та не відбере їй охоти жити та втішатися

життям. Цінне сховище принадних надій зберігається в змісті цих слів для всіх тих, яким присудом долі випало жити в жорстоких добах історичних зрушень, коли в хаосі ідей — спричиненому затяжною боротьбою між новаторами та оборонцями традицій, поневолювачами та оборонцями національної незалежності — руйнуються основи давнього соціально-політичного ладу, а дими, що залягають над руїнами, заслонюють обрії та душать не тільки віру в розум людини, але навіть проблиск думки в саму доцільність її існування. Тим пояснюється ця відзивчастість до Епікетового вчення, що її бачимо в Римі в добі його розкладу та на Україні в сумних роках після Полтавської катастрофи. В цьому вченні, виложеному коротко і чітко в «Енхейридioni», шукала духової рівноваги та опори українська розумова верства XVIII століття, замкнена Петром і його наслідниками в сліпій вулиці московського терору та безправства. Промовисто свідчить про те діяльність її провідного діяча, Григорія Полетики, що перекладав твори Епікетета².

А як стоїть справа з сучасною жорстокою добою, що повернула нашу Батьківщину в арену Дантейського пекла, втіленого в дійсність, і заставила українську людину, де б вона не була,

² Див. І. Мірчук, Історія української філософії, ст. 721.

томитися, в'янути та згоряти в муках безвиглядности, серед наруги бездушних циніків, що жонглюючи гарними фразами, насміхаються з найвищих ідеалів людства — віри, моралі, патріотизму? Чи маленька книжечка «Енхейридion», що містить у собі стоїцьку доктрину в інтерпретації Епікетета, може мати інтерес і бути корисною для сучасної української людини, киненої в світ ідейного безгрунтя та хаосу?

Сучасна українська людина — що їй приходить жити в умовах поневолення чи діаспори, обмеження, а то й замкнення можливостей до себевиаву на своєму національному ґрунті та розхитання ідейних основ, які дають сенс людському існуванню і дії — нічого не потребує більше, як рівноваги духа. Це конечно передумова згідного з природою думання та діяння, що в сумі дають запоруку успіху. Тільки маючи рівновагу духа, ми здатні вірно спостерігати явища, доходити із здобутих спостережень до вірних висновків і робити правильні рішення. Без неї ми схильні спостерігати явища невірно, доходити на основі невірних спостережень до фальшивих висновків, падати жертвою помилок і блукати без пуття в пралісі суперечностей і війни проти всіх і себе самих з усіми від'ємними наслідками, що випливають з такого стану. Хоч схильність втрачати рівновагу духа є загальнолюдським недостатком, то на нашому ґрунті ця хиба виростає

до рівня його характерної ознаки. Глибша причина тієї хиби, крім високої емоціональності, питомої для слов'янського світу взагалі, лежить, треба гадати, в історичній долі України. Стихійні історичні бурі, що від століть раз-у-раз прокочувалися через її територію, не могли не залишити свого сліду на українській психіці. Недостача духової рівноваги, що назовні позначається скорим спалахом темпераменту та виявляється не корисно в одиничному та громадському житті, вимагає свідомого підходу та використання всіх можливих засобів, здатних до того, щоб її зменшити та послабити.

Епікетове вчення, якщо не підходить до нього з боку теоретичного необов'язуючого пізнання, але старатися зробити його способом життя, може в тому багато допомогти. Особливо велику цінність має воно для людини нашої доби, в якій розгнужаний інтелектуалізм, що розглінує незваженні вартості нашої цивілізації: віру, мораль, патріотизм — знецінив або привів у стан маразму основу цих вартостей — релігійну віру. Тому, хто позбавлений змислу віри або втратив її, блукаючи по згарищах Батьківщини чи на розпутьях велелюдних отруєю напоєного вигнання, маленька книжечка «Енхейридїон» може стати в великій пригоді та багато допомогти. У ній показано, як людина, ступаючи дорогою здорового розумування, навіть у крутежі життєвого горювання

здатна зберегти свою внутрішню незалежність та досягнути самопорятунку. Обі ці якості мають неогіченну вартість для збереження духової рівноваги одиниці в добі, де патріотизм намагається заступити облудна пустодзвінна фраза, ореол мучеництва за Віру та Націю — цинізм, вірність та випростований хребет — зрада та вигнута в три погібелі спина підлабузника-раба, шляхетність — безпросвітне холопство та жолуїство, що пнеться в репрезентанти.

У найтяжчих хвилинах життєвої мандрівки кожний з нас є сам, залишений на власні сили. Тоді одинокою і найвищою інстанцією, від якої залежить те, як приймаємо і переносимо удари, є наше «я», тобто наш погляд на справу. Усвідомленню тієї правди та самоутвердженню нашого «я» може багато допомогти «Енхейридїон», який учить, що ми повинні всю свою увагу присвятити справам, які лежать у межах нашої сили, та не турбуватися нічим, що від нас не залежить; що джерело спокою нашого ума та наших турбот лежить не в речах, тільки в нашому погляді на речі. А тому, що наш погляд лежить у межах нашої сили та залежить від нас, то, формуючи його згідно з природою, ми спроможні при всяких умовах вдержати наш ум у спокої та серед життєвих буревіїв і катастроф врятуватися від духового заломання. Коротко кажучи, «Енхейридїон» показує, як дорогою розумування лю-

дина може в житті дійти до самопорятунку.

Вчення Епіктета, виложене в «Енхейридїоні», вміщається в межах природи. Якщо людина потрапить достосуватися до природи, т. зн. зуміє погодитися з тим, чого змінити не в силі, та присвятить усю свою увагу справам, що залежать від неї, зосереджуючи на них свої бажання, думки і волю, то вона спроможна зробити для себе життя інтересним і щасливим.

Прийнявши межі, визначені природою, Епікет не переступає їх. Звідси походить майже повна відсутність метафізики в «Енхейридїоні». З другого ж боку на книжці чітко вирізьблений теїстичний світогляд її автора.

Обі названі прикмети зробили були цю книжечку дуже почитною і популярною серед двох щодо світогляду протилежних собі типів людей. Відсутність метафізики притягала до неї інтелектуалів, в яких затратилася була здатність вірити. Вона показувала їм, як дорогою розумування людина здатна дійти до внутрішньої свободи, зберегти себе від духового заломання та таким способом досягти в житті самопорятунку. Знов же теїстичне спрямування «Енхейридїона» знаходило для нього прихильний відгомін та робило його будівною лектурою серед людей віри. Треба гадати, що був з ним обзнайомлений і св. Августин, який є автором книжки "Enchiridion sive de fide, spe

et charitate". Він, як відомо, поборював стоїцизм³ і тому змушений був кончеючістю залізватися з основними творами, що вміщали в собі принципи тієї філософії. Одним із таких творів був саме «Енхейридїон». Переконаливо говорять про це і ближчі обставини, серед яких повстала Августина книжка, що за свідченням теологів і досі є «досконалим зреасумуванням християнської доктрини»⁴. Вплив Епіктета, можна припускати, завважив у значній мірі і на її побудові. Наприклад, заміти критики щодо композиції Августинового «Енхейридїона»⁵ можна без застережень віднести і до обговорюваного твору Епіктета. Відхилення від прийнятих вимог композиції пояснює характер і призначення обох творів. Авторам «Енхейридїонів» не йшло про послідовне та викінчене представлення якоїсь однієї ідеї. В обох випадках поставлено наголос на стисле виложення доктрини, хоч — треба це підкреслити — зміст доктрини в кожному випадку був інший. В Епіктета, який вбачає найвище добро в діяльності ума, що має нас вдержати в згоді з природою, цей зміст є світський; у св. Августина, для якого найвище добро в служінні Богові, він — релігійний.

³ Див. John A. Mourant, Introduction to the Philosophy of Saint Augustine, стор. 5-6.

⁴ Див. J. Rivière. Introduction, стор. 87.

⁵ Див. там же, стор. 82-84.

Тут заторкнено тільки зовнішню, формальну сторінку впливу Епіктетового «Енхейридiона». При цій нагоді треба підкреслити, що вплив його позначився дуже глибоко в формі ідей на розвитку філософської думки пізніших далеких століть і не втратив своєї сили над нею і досі. Це інтересна і вдячна тема для об'ємистої дисертації. Але тут йде про те, щоб насвітлити іншу його сторінку, а саме: його значення для щоденної життєвої практики людини, тобто ідею, що послужила була товчком до його написання.

Епіктетів «Енхейридiон», що постав у добі великого ідейного зламу, був благодійним ліком на рани, що їх завдавала ця доба людським умам. Ця книжечка знаходила завжди сприятливий відгомін в умах людей, яким доводилося жити в часах криз. Співзвучна вона і нашій добі. Затяжна криза західньої цивілізації, яка щораз більше поглиблюється і набирає ознак невилічимости, терням безперспективности калічить уми багатьох сучасників. Розум, поставивши себе в ролю безапеляційного судді, вивів з ладу усталену ієрархію вартостей, на якій спиралася сила цивілізації. Ця ієрархія, що репрезентувала певний порядок, давала людині почуття стабільности, в рямях якої вона знаходила рівновагу духа — джерело свого щастя. Тепер незваженні, по своїй природі аксіомні вартості: віру, мораль, патріотизм — інтелектуалізм почав трактувати як зви-

чайні дискусійні поняття, що їх можна прийняти або відкинути. Цим завів він людину в безвихіддя, де місце ієрархії вартостей зайняла всевладна диктатура зревольтованої думки, яка, звільнившись від усякої відповідальности та не маючи пошани до нікого і до нічого, сіє кругом себе страшну руїну. У тому безвихідді людина, ставши жертвою оманних, але блискотливих і приманливих кличів, загубила свою внутрішню свободу, погідність і спокій ума — основні складники, синтеза яких творила її щастя. Цей стан, спричинений загальноцивілізаційним розвитком, ще дошкульніше відчуває українська людина, бо відчуття його у неї загострене до непізнання зміненними обставинами життя дома й на чужині.

У «Фавсті» Гете Мефістофель пояснює Фавстові, що дияволи та примари підлягають установленому закону: куди ввійшли, туди мусять вийти. У першому випадку вони вільні, у другому вони — раби. Тому диявольсько-примарному закону підлягає і людська зревольтована думка, що знецінила незваженні вартості, поставивши себе над усім у ролі найвищого та непомильного арбітра-диктатора. З лябіринту, в якому заблудила, відбираючи тим сучасній людині погідність і рівновагу ума, вона може вийти тільки тією дорогою, якою до нього ввійшла. У такій ситуації Епіктетів «Енхейридiон» спроможний для бага-

тьох сучасників відограти спасенну ролю Аріядної нитки.

Ця маленька книжечка, що в добі розкладу Римської імперії допомогла не одному знайти себе та врятуватися, що іншим приготувала ґрунт для глибокого сприйняття християнства, книжечка, якою зачитувалися найкращі люди різних епох — має в собі багато цінного та актуального і для нашого часу. У практикуючому християнинові вона скріплює впевненість і непохитність, а тому, що мав нещастя втратити релігійну віру і цього може й не розуміє, промовляючи до здорового розуму, дає повноцінну моральну допомогу та порятунок.

Центром Епіктетового вчення, як бачимо з того, що сказано вище, є людська одиниця. Але вона не живе в осамітненні, тільки належить до певної родини, громади, нації. Її обов'язки до цього природного оточення визначає її відношення до нього, бо «у загальному обов'язки — учить Епіктет — міряються відношенням. Є певний чоловік твоїм батьком? Тоді твоїм обов'язком дбати про нього, підкорятися йому в усьому, терпеливо приймати від нього докори та кару» (Енхейридїон, 30). З кожного такого відношення можна висувати відповідні обов'язки. Дуже чітко підкреслено в «Енхейридїоні» обов'язок людини, що впливає з її відношення до друга і батьківщини. «Коли мусимо ділити небезпеку з на-

шим другом або нашою батьківщиною — читаємо там — то не можемо вдаватися за порадою до пророчні щодо того, чи маємо ділити її, чи ні. Бо хоч віщунка могла б тебе перестерегти, що віщі знаки не сприятливі, то значить, що грозить каліцтво, смерть або вигнання, то ми маємо розум. А він наказує нам, не зважаючи навіть на всі ці небезпеки, стояти при нашому другові та нашій батьківщині» (Енхейридїон, 32). Мета Епіктетової філософії — зберегти рівновагу і спокій ума, бо тільки зрівноважений і спокійний ум може вдержати людину в згоді з природою, т. зн. допомогти їй осягнути щастя. Він здатний творити позитивні думки, що ведуть і сприяють досягненню згоди з природою. Від них же залежить не тільки доля одиниць, але й збірнот, «бо добра будова державнацій⁶ сперта на думках мужів, а не на дереві та камені» (Фрагменти, 5).

До того, щоб збагнути доктрину, виложену в «Енхейридїоні», та оцінити її вартість для життя, замало його тільки прочитати, як це практикується з лектурою, що призначена «для забиття часу». Його треба студіювати, заціплювати його ідеї дорогою розуму в свою нервну систему та, асимілюючи їх для нашого духа, давати йому си-

⁶ В оригіналі, замість держав-націй, вжито «міст», бо старинна Греція складалася з цілого ряду держав, що обмежувалися до міста та околиці.

лу та незламність, що роблять нас здатними встоятися серед життєвих буревіїв і, коли б навіть усе кругом нас розсипалося в руїнах, знайти особистий самопорятунок. Тут найвідповіднішим і заслуговуючим на поручення є підхід, застосований до студіювання Святого Письма чи «Наслідування Христа» Томи Кемпійського. Через часте його читання, обмірковування та розв'язування в його дусі проблем поточного життя замкнена в ньому доктрина просякає та насичує наш ум і робить нас здатними й зрілими прийняти іспит тяжких життєвих випробувань, заховуючи при тому погідність, внутрішню свободу і спокій. Насичення нашого ума духом доктрини та зроблення цього духа складовою частиною нашого «я» вимагає пильної праці над собою, що виходить далеко поза межі самого вивчення твору, заставляючи до зроблення вжитку з прочитаного. Саме такий підхід до «Енхейридіона» як вишкільного підручника в самодосконаленні найкраще визначає методу його читання. Для ловців пишних пустодзвінких фраз — це яловий ревір. «Якщо якась людина — читаємо в ньому — напружила ціле своє зусилля на читання книжок та працює тільки над тим і подорожує ради того, то я раджу їй повернути невідкладно додому та не занедбувати там своїх справ, бо те, ради чого вона подорожувала, — це ніщо. Але інша річ є чимсь: вивчати, як людина може звільнити своє

життя від лементування та стогону... і звільнити його теж від неволі і розчарування, пізнати, що то таке смерть, вигнання, тюрма, отруя та бути здатною, коли закута в кайдани, проректи: «Дорогий Критоне, якщо це воля богів, щоб так було, то нехай так буде»⁷.

«Енхейридіон» треба студіювати. Одноразове прочитання його не вистачає, якщо має він допомогти вдосконаленню. Підтверджує це практика багатьох видатних людей минулого, які завжди мали його при собі.

Життя — то неугавна боротьба проти рабства, що його накидають на нас жорстокі закони існування. Воно проходить у світі залежності. У якому політично-суспільному устрої ми не жили б, якою силою не розпоряджали б — це не зміняє суті речі. Лишається залежність-рабство, тільки в змінній, відповідно до часу і місця пристосованій формі. Воно ранить наш ум і робить нас нещасливими.

«Енхейридіон» показує філософську дорогу до того, як визволитися з цього долею на нас вложеного рабства, як стати внутрішньо вільним, не допустити до покалічення свого ума та знівечення свого життя в нещасливості. «Якщо хто — чи-

⁷ Див. Epicteteae Philosophiae Monumenta, том I, стор. 26-27.

тасмо там — передав би твоє тіло якомунебудь прохожому, ти напевно був би розлучений. Але ти не маєш сорому віддавати свій власний ум першому випадковому здібальцеві, щоб бути виведеним із рівноваги та стати спантеленим?» (Енхейридін, 28). Розглядані під таким кутом вказівки, що їх вміщує ця невеличка книжечка, набірають понадчасового значення. Вони мали свою лікувальну силу в часах Епіктета та, не зважаючи на часову віддаль і до непізнання змінени обставини, зберегли її в великій своїй частині й досі.

До «Енхейридїона» додано тут теж вибір із «Фрагментів» Епіктета. Проникнені духом його доктрини, чіткістю виразу справляють вони враження виритої в скалі плоскорізьби. Саме те, що їх можна вважати ілюстрацією ідей, висловлених в «Енхейридїоні», піддало думку об'єднати їх разом в одній книжечці.

Секрет впливу «Енхейридїона» лежить у його полоняючій силі логічного розумування, яке, респектуючи закони природи, спроможне при всяких обставинах допомогти людині заховати спокій ума та зберегти себе від духового заламання, а коли вона зазнала пошкодження — підняти її із нього. Саме ця психопрофілактична та психотерапевтична вартість цього твору для сучасної української людини, що терпить від загальноцивілізаційної кризи, національної руїни та їхніх наслід-

ків, послужила товчком до того, щоб перекласти його та ввести в круг українських читачів.

У нашому середовищі на сьогодні багато невідомих ран, розбитих надій, потоптаних амбіцій і невтишного болю. У такому положенні Епіктетове вчення, якщо підходити до нього із свідомою настановою зробити його практикою свого життя, може принести не одному пільгу та порятунк. З думкою про це була приготована ця книжечка. Якщо вона бодай кільком одиницям допоможе у вирі світових протиріч, неспокою і горювання здобути внутрішню незалежність, погідність і спокій ума, то добре виконає цим своє завдання.

Омелян Омецінський

ЛІТЕРАТУРА:

Epicteteae Philosophiae Monumenta. Recensuit Johannes Schweighaeuser. Tomi V. Lipsiae, 1799 - 1800.

Mourant John A. Introduction to the Philosophy of Saint Augustine. University Park, Pennsylvania, 1964.

Riviére J. Introduction. Oeuvres de Saint Augustin. T. IX. Paris, 1947, стор. 79 - 100.

Rolleston T. W. H. Preface. The Encheiridion of Epictetus. London, 1881.

Salomon Albert. Introduction. The Enchiridion by Epictetus. The Library of Liberal Arts. № 8, New York, 1955.

Мірчук І. Історія української філософії. Енциклопедія Українознавства. II. Мюнхен — Нью-Йорк 1949, стор. 718 - 724.

Енхейридiон

За доброзичливі поради мое щире спасибі проф. д-рові Васи́леві Левові та моя вдячна пам'ять по проф. д-рові Васи́леві Стецюкові.

1. Розрізнення речей, що залежать від нас, від речей, що від нас не залежать.

Є такі речі, що лежать у межах нашої сили, і такі, що лежать поза межами нашої сили. У межах нашої сили лежить наш погляд, мета, бажання, почуття відрази — одним словом, усі справи, що є нашими власними справами. Поза межами нашої сили лежить тіло, власність, репутація, становище — одним словом, усі справи, що по правді не є нашими власними справами.

Речі, що лежать у межах нашої сили, є вільні, не підлягають обмеженню ані перешкодам; а речі, що лежать поза межами нашої сили, є слабкі, залежні, обмежені, чужі. Тому пам'ятай, якщо ти приписуєш вільність речам, що по своїй природі є залежні, та вважаєш своїм те, що належить до інших, то стрінешся з перешкодами, будеш лементувати, непокоїтися та дошукуватися хиб у богах і людях. А якщо ти вважатимеш своїм тільки те, що належить тобі, та бачити те, що належить до інших, саме так, як воно є в дійсності, то тоді ніхто не буде тебе ніколи примушувати, ніхто не буде тебе обмежувати; ти не будеш ні в кім дошукуватися хиб, не будеш нікого обмежувати, не будеш робити нічого проти своєї во-

лі; ніхто не буде тобі докучати, ти не матимеш ворога ані ніхто не завдасть тобі образи.

Тому, зміряючи до таких великих речей, пам'ятай, що ти не смієш дозволити собі навіть на найменше бажання осягнути інші речі; але ти мусиш відмовитися від деяких із них, а відмовлення від інших наразі відложити на пізніше. Якщо ж ти хочеш мати ці речі, і теж посідати силу та багатство, ти можеш утратити останні в пошукуванні за першими; і ти напевно не придбаєш речей, якими люди здобувають щастя і вільність.

Тому старайся негайно бути спроможним, стрінувши якусь різку з'яву, сказати: «Але ж це — з'ява, а ні в якому разі дійсна річ». А тоді досліджуй її за такими правилами, які маєш; а в першу чергу та головню за таким: Чи з'ява відноситься до таких речей, що лежать у межах нашої власної сили, чи до таких, які знаходяться поза межами нашої сили. Коли ж вона відноситься до чогось, що лежить поза межами нашої сили, будь готовий сказати, що вона для тебе — ніщо.

2. Речей, що не залежать від нас, не треба ані бажати, ані боятися.

Пам'ятай, що бажання вимагає осягнення того, чого ти бажаєш; а відразу вимагає уникнення того, до чого ти маєш нехіть; що той, хто не осягає предмету своїх бажань, є розчарований; а той,

що попадає на предмет своєї відрази, є нещасливий. Отож, якщо ти уникаєш тільки таких небажаних речей, над якими можеш мати контролю, ти ніколи не попадеш на щось, чого уникаєш; але якщо ти уникаєш хвороби, смерти або убогости, то потрапляєш на риск нещасливости. Отож, усунь своєю відразу до цих речей, що не лежать у межах нашої сили та приложи її до небажаних речей, що є в межах нашої сили. Але покищо утримайся від бажань. Бо якщо ти бажаєш якоїсь із речей, що не лежать у межах нашої сили, то мусиш з konieczности бути розчарований, а ти не є ще певний щодо тих речей, які лежать у межах нашої сили, і є, так би мовити, законними предметами наших бажань. Спонука діяти та спонука не діяти — це твої справи, однак роби їх із тактом, шляхетністю та поміркованістю.

3. Треба досліджувати природу кожної речі, якою послуговуємося.

Щодо будь-яких речей: просвічують вони ум, сприятливі до вжитку чи є предметом ніжної любови — пригадай собі, якої вони природи, починаючи від найменших дрібничок. Якщо маєш улюблене горнятко, що до нього ти особливо прив'язаний, то якщо воно, наприклад, розіб'ється, ти можеш перенести це. Якщо обіймаєш дитину або дружину, пам'ятай, що обіймаєш смертну лю-

дину, і тому, якщо хто з них помре, ти можеш перенести це.

4. Треба досліджувати природу кожного діла, за яке беремося.

Коли ти берешся за яке діло, подумай, чим у дійсності є те, що ти маєш робити. Коли йдеш купатися, уяви собі всі ті обставини, що мають місце в купальні. Одні люди виходять гуртом, інші впихаються, одні сваряться, другі займаються дрібними крадіжками. І так ти виконуватимеш діло безпечніше, якщо скажеш собі: «Я йду купатися і буду держати свою волю у згоді з природою». І так поведися при кожному ділі. Бо таким способом, якщо яка трудність вирине при купелі, ти можеш сказати: «Я бажав не тільки купатися, але також держати свою волю в згоді з природою. А я не буду її так держати, якщо втрачу настрої через речі, які трапляються».

5. Єдина річ, що може нас турбувати, це наші погляди.

Людей не турбують речі, а погляди, що вони створюють собі про речі. Так, наприклад, смерть не є ніщо страшне, інакше вона була б здавалася такою Сократові. Але жах лежить у нашому понятті про смерть, що вона страшна. Тому, коли нам щось перешкоджує, нас турбує або журить, ніколи не приписуймо цього іншим, тільки нам

самим, тобто нашим власним поглядам. Це поведінка невишколеної людини робити закиди іншим за свої власні невдачі; особи, що починає вишкіл — робити закиди собі; а особи досконало вишколеної — не робити закидів ні іншим, ні собі.

6. Єдина річ, що нею можемо гордитися, це добрий ужиток, що його робимо з наших вражень.

Не захоплюйся ніякою досконалістю, яка не твоя. Якщо б кінь був захоплений і сказав: «Я гарний» — то це ще можна б стерпіти. Але якщо ти захоплюєшся та кажеш: «Я маю гарного коня» — то знай, що захоплюєшся на рахунок заслуг коня. Бо що є твоє власне? Користування феноменом існування. Тому, коли ти є в гармонії з природою щодо того, ти будеш захоплений дечим добрим на свій власний рахунок.

7. Усе, що не наше, мусить бути для нас дурядне.

Так як під час подорожі, коли корабель пристанув на якорі, якщо ти вийдеш на берег, щоб принести води, ти можеш забавлятися по дорозі, збираючи черепашки та трюфелі, але твої думки повинні бути пов'язані з кораблем і постійно насторожені, що може покликати капітан, і тоді ти мусиш покинути всі ці речі, щоб тебе не мусили вести на поклад зв'язаного, як вівцю; так теж і в житті, якщо замість трюфеля або черепашки,

дано тобі було таку річ як жінку або дитину, то ніхто не робить тобі закидів. Але якщо покличе капітан, біжи до корабля, лиши всі ці речі і ніколи не оглядайся позад себе. А якщо ти старий, ніколи не відходи далеко від корабля, щоб не залишився, коли будуть тебе кликати.

8. Уміння поступитися перед konieczністю зробити тебе щасливим.

Не вимагай, щоб події ставалися так, як ти бажаєш; але бажай, щоб вони ставалися так, як стаються, і все буде йти тобі добре.

9. Єдина перешкода, що її може стрінати людина, то вона сама.

Хвороба є перешкодою для тіла, але не для волі, якщо вона не дозволить на це. Кулявість є перешкодою для ноги, але не для волі. І скажи собі це відносно всього, що трапиться. Поступаючи так, переконаєшся, що воно є перешкодою для чогось іншого, але насправді не для тебе.

10. Кожній думці й образі, що приходить до нас зовні, відповідає у нас певна здібність, здатна користуватися ними.

При всякій несподіванці пам'ятай звернутися до себе самого із запитом, якої властивості маєш вжити до неї. Якщо стрінеш вродливу людину, то зрозумієш, що потрібною властивістю є стрима-

ність; якщо біль — то витривалість; якщо образу — то терпеливість. І коли це стане твоєю привычкою, то життєві з'явища не будуть тебе перемогати.

11. Втратити та повернути.

Не говори ні про що: «Я втратив це», але кажи: «Я повернув це». Померла тобі дитина? Ти повернув її. Померла тобі жінка? Ти повернув її. Утратив ти майно? Ти також повернув його. «Але це був поганий чоловік, що взяв його». Що тобі до того, якими руками той, що дав тобі його, забрав його назад? Доки він дозволяє тобі посідати його, держати його як щось, що не є твоєю власністю, так як роблять подорожні в заїзнім домі.

12. Відмова від усіх зовнішніх речей — то ціна, за яку купуємо щастя.

Якщо бажаєш удосконалити себе, то відклади набік такі розумування: «Як я занедбаю свої справи, то не буду мати утримання; якщо не покараю свого слуги, то він зійде ні на що». Бо було би краще вмерти з голоду, вільним від журби й страху, як жити при достатках у неспокої; і краще теж, щоб твій слуга був поганий, як ти нещасливий.

Тому починай від малих речей. Розлилася олива або вкрали трохи вина? Скажи собі: «Це ціна, заплачена за мир і спокій; нічого не можна набути

ні за що». А коли ти кличеш свого слугу, візьми до уваги, що існує можливість, що він може не прийти на твій заклик; або, якщо він прийде, не зробить того, чого бажаєш. Але це зовсім не може бути побажаним для нього і дуже небажаним для тебе, щоб було в його силі занепокоїти тебе чимнебудь.

13. Здаватися і бути.

Якщо прагнеш удосконалити себе, будь вдоволений, що тебе вважають глупим і тупим щодо зовнішніх речей. Не бажай ніколи уходити за мудреця. А якби іншим здавалося, що ти є чимсь, не довіряй собі. Бо пам'ятай, що це не легко одночасно держати свою волю в згоді з природою та з зовнішніми явищами. А коли ти заглибишся в одному, з konieczности мусиш занедбати друге.

14. Може стати незалежним ні від кого той, хто в усіх справах є господарем своїх бажань.

Якщо ти бажаєш, щоб твої діти, твоя дружина та друзі жили вічно, то ти нерозумний, бо бажаєш, щоб у твоїй силі були такі речі, які в твоїй силі не є, та щоб до тебе належало те, що належить до інших. Також ти нерозумний, якщо бажаєш, щоб твій слуга був без хиби, бо ти прагнеш, щоб хиба не була хобою, але чимсь іншим. Але якщо ти бажаєш не бути розчарованим у своїх бажаннях, то це лежить у межах твоєї

власної сили. Тому виконуй те, що є можливе до виконання.

Паном людини є той, хто спроможний дати або усунути те, чого вона шукає або уникає. Хто ж хоче бути вільний, нехай не бажає ані не відкидає нічого, що залежить від інших. Інакше з konieczности він мусить бути рабом.

15. Життя порівняє з бенкетом.

Пам'ятай, що ти повинен поводитися, як на бенкеті. Піднесли щось до тебе? Простягни руку та візьми помірковану пайку. Проходить воно мимо тебе? Не спинюй його. Не прийшло ще? Не прагни його пожадливо, а чекай, поки воно не дійде до тебе. Так само поступай відносно дітей, жінки, становища, багатства; і раніше чи пізніше ти будеш гідний бенкетувати з богами. А якщо збудешся на те, щоб не брати річей, що їх поставили перед тобою, а навіть дозволиш їм пройти мимо себе, тоді ти будеш гідний не тільки бенкетувати з богами, але теж володіти з ними. Тому, поступаючи так, Діоген і Геракліт та інші подібні їм, заслужено стали божественними та були за таких визнані.

16. Треба виявляти співчуття, але самому не дізнавати болю.

Якщо бачиш, що хтось плаче з горя тому, що його син поїхав за кордон або що він зазнав не-

вдачі в своїх справах, уважай, щоб не дати себе перемогти позірному лихові, але знеціни його та будь готовий сказати: «Цій людині завдає болю не сам випадок — бо інший на її місці міг би ним не почуватися діткнений — але погляд, що його вона виробила собі на нього». Але оскільки йде про розмову, то не нехтуй пристосуватися до тієї людини і, якщо треба, лементувати з нею. Однак бережися, щоб не лементувати внутрішньо.

17. Людське життя порівняє з театром.

Пам'ятай, що ти є актором у такому роді драми, як її вибирає Автор; якщо вона коротка — то в короткій; якщо вона довга — то в довгій. Якщо йому припало би до вподоби, щоб ти виконував роллю бідної людини чи каліки, володаря чи рядового громадянина, гляди, щоб ти виконував її добре. Бо твоє діло — виконувати добре призначену роллю, а вибір її належить кому іншому.

18. Про віщі знаки.

Коли трапиться, що ворон закриче зловісно, не дай подолати себе зовнішнім з'явищам, але знехтуй їх і скажи: «Немає нічого зловісного ні для мене, ні для мого мізерного тіла, ні для мого маєтку чи репутації, ні для дітей чи для жінки. Але всі позначки є для мене щасливі, якщо я хочу. Тому, що б не сталося, це залежить від мене, щоб добути з цього користь.

19. Як можна стати непереможним. Посели в собі добро і цим знищиш у собі зависть.

Ти можеш бути непереможний, якщо не вступиш у бій, в якому не можеш перемогти своєю власною силою. Тому, коли бачиш когось видатного почестями, силою або високою пошаною заради чогось іншого, не дай себе спантеличити зовнішніми з'явищами та не проголошуй його щасливим. Бо якщо суть добра спочиває в речах, що лежать у межах нашої власної сили, то не буде місця для зависти або суперництва. А зі свого боку не бажай бути ані генералом, ані сенатором, ані консулом, але бажай бути вільний. А єдиною дорогою до того є знехтування речей, які не лежать у межах нашої власної сили.

20. Усяка образа походить ні від кого іншого, але від нас самих.

Пам'ятай, що зневажає не той, хто зневажає, завдає удари або обидливо поступає, але погляд, що ми беремо ці речі за образливі. Тому, коли хтонебудь дратує тебе, будь упевнений, що це твій власний погляд, який дратує тебе. Тому в першу чергу старайся не дати себе спантеличити зовнішніми з'явищами. Бо якщо ти раз виграєш на часі і полегші, то будеш легше панувати над собою.

21. Те, що ми завжди мусимо мати перед очима.

Смерть, вигнання та інші речі, що видаються жахливими, держи щодня перед своїми очима, а головно смерть. І тоді ніколи не матимеш нечесної думки ані не будеш прагнути нічого з надмірною пожадливістю.

22. Прив'яжися до добра та не бійся насміху.

Якщо маєш серйозне зацікавлення до філософії, приготуйся з самого початку до того, що зазнаєш багато насміху, глузу та говорення: «Нагло повернув він до нас філософом», або «Звідки цей зарозумілий вигляд?» Щодо тебе, то дійсно не май зарозумілого вигляду, але стій непохитно при тих речах, що видаються тобі найкращими, як вибранець, призначений Богом на цей особливий пост. Бо пам'ятай, якщо будеш впертий, то саме ті люди, які спершу з тебе насміхалися, будуть потім подивляти тебе. Але якщо вони переможуть тебе, то тоді зазнаєш подвійного насміху.

23. Не піддавайся зовнішнім речам і будь самовистарчальний.

Якщо колинебудь трапиться тобі звернути увагу на зовнішні речі, щоб зробити комусь приємність, то будь упевнений, що цим ти зруйнував схему свого життя. Отож у всьому будь вдоволений тим, що ти — філософ. А якщо ти бажаєш видаватися

ним для когонебудь, уяви себе ним для себе і це задовольнить тебе.

24. Бути прив'язаним до того, що залежить від нас, то значить — бути справді корисним для себе та інших, для наших друзів і батьківщини.

Нехай не турбують тебе такі розважання: «Я буду жити без почести і ніде не буду нічим». Бо якщо брак почести є злом, то ніхто, крім тебе, не може втягнути тебе в зло ні в безчестя. Чи в такому випадку це твоя справа мати силу або бути запрошеним на бенкет? У ніякому разі. У чому ж тут нарешті є безчестя? І як ти не можеш бути ніде нічим, коли ти можеш бути чимсь тільки в таких справах, які лежать у межах твоєї сили, в яких ти можеш мати найбільше значення?

— Але мої приятелі будуть без допомоги.

— Що ти розумієш «без допомоги»? Певно вони не будуть мати грошей від тебе ані ти не зробиш їх римськими громадянами. Хто ж казав тобі, що ці справи є речами, які лежать у межах твоєї сили, а не справами, що належать до інших? І хто може дати іншим речі, яких він сам не має?

— Добре, тоді здобудь їх, щоб також ми мали уділ.

— Якщо я можу здобути їх із збереженням своєї чести, вірності і самопошани, покажи мені спосіб і я здобуду їх. Але якщо ти вимагаєш від мене втратити моє власне добро, щоб ти міг одер-

жати те, що не є добре, поміркуй, який ти нерозсудливий та глупий. Крім того, що ти хотів би радше мати: суму грошей чи вірного і чесного друга? Тоді радше допоможи мені здобути такий характер, як вимагай від мене зробити такі речі, через які я можу його втратити.

— Добре, скажеш мені, але моя батьківщина, оскільки це торкається мене, не буде мати допомоги.

— Тут знову питання, що ти розумієш під допомогою? Не буде вона мати портиків і купалень твого постачання? І що це значить? Та ж ані ковалі не забезпечують її черевиками, ані шевці зброєю. Це досить, якщо кожний виконає вповні своє завдання. Чи повинен ти дати їй іншого вірного і чесного громадянина, чи був би він корисний для неї?

— Так.

— Тоді ти сам не будеш безкорисним для неї.

— А яке становище я буду займати в державі?

— Будь-яке, що його ти можеш займати з вірністю та честю. Але якщо, бажаючи бути корисним для неї, втратиш їх, то як ти зможеш служити своїй батьківщині, коли ти став зрадливий і безсоромний?

25. За яку ціну купуємо зовнішні добра.

Вивищують кого перед тобою в гостині, у ввічливості чи прив'язуванні ваги до його порад? Як

що ці речі добрі, то ти повинен тішитися, що він їх має; якщо ж вони злі, то не журися, що їх не маєш. Але пам'ятай, що ти не можеш перемогти інших у здобутті речей, що не залежать від нас, без уживання тих самих засобів, щоб їх здобути.

Бо як може той, що не висить при дверях іншої людини, не стелиться перед нею, не хвалить її, мати рівну пайку з тим, який робить ці речі? Ти ж несправедливий і нерозумний, якщо не хочеш платити ціни, за яку ці речі продаються, і хотів би одержати їх ні за що.

— Що коштує головка салати?

— Оболя, наприклад. Якщо хто, заплативши оболя, бере салату, а ти, не заплативши його, відходиш без салати, то не вважай, що він здобув якусь перевагу над тобою. Бо хоч він має салату, то ти маєш оболя, якого ти не видав.

Так само і в цьому випадку. Тебе не запросили на гостину до такої то особи, бо ти не заплатив ціни, за яку продають вечерю. А продають її за підлесливість і прислугування. Дай їх господареві гостини, якщо це було б для тебе корисно. Але якщо ти не хочеш заплатити ціни і одержати вечерю, то ти лакомий і нерозсудливий.

— Чи ти не маєш нічого замість вечері?

— Насправжки ти маєш те, що не мусиш хвалити того, якого не хочеш хвалити; ані не мусиш зносити зухвальства його лакеїв.

26. Як можемо пізнати закон природи.

Волю природи можемо пізнати з речей, щодо яких ми всі погоджуємося. Коли ж хлопець суїцида розбив горнятко чи щось подібне, ми готові зараз сказати: «Це втрати, що трапляються». Знай же, що коли розіб'ється твое власне горнятко, то тобі належить поводитися так, якби воно належало до кого іншого.

Тепер застосуємо це до більших справ. Вмерла чия дитина чи жінка? Немає такого, який не сказав би: «Така людська доля». Але нехай умре його власна жінка або дитина, зараз риде: «О, горе, який я нещасний!»

Треба завжди пам'ятати, як сприймаємо вістку про таку саму річ, що стрінула кого іншого.

27. Мета людей.

Як мета не поставлена на те, щоб її не досягти, так само не існує в світі природа зла¹.

¹ Усі речі, що існують, є частинами однієї цілості — всесвіту. Як частини — а є поміж ними й такі, що їх ми називаємо злими речами — вони виконують певні завдання, конечні для справжнього функціонування цілості. Вони, як виходить, є конечні й потрібні та як такі не є і не можуть бути злими. Стоїки твердили, що зло не існує. Якщо ж існує, то це значить, що воно існує в нашій уяві,

28. Втрата пошани до власного ума.

Якщо хтось віддав би твое тіло якомунебудь прохожому, ти напевно був би розлючений. Але ти не маєш сорому віддавати свій власний ум першому випадковому здибальцеві, щоб бути виведеним із рівноваги та стати спантеленим?

29. Як треба перевіряти дію перед приступленням до неї.

У кожній справі бери до уваги те, що попереджає і що наступає, а тоді приступай до неї. У противному разі, ти починатимеш із запалом, не оглядаючись на наслідки, а коли вони виникнуть, ти відступиш із соромом.

— Я хотів би перемогти на Олімпійських ігрищах.

— Але розваж, що попереджає і що наступає, і якщо це було б для тебе корисне, приступай до діла. Ти мусиш пристосуватися до правил, підкоритися дієті, здержатися від ласощів; вправляти своє тіло, хочеш чи не хочеш, в означеній годині на спеці і в холоді; ти не смієш пити зимної води, а деколи й вина — словом, ти мусиш слухати свого тренера так, як слухаєш свого лікаря. По-

яка прийняла біль і смерть як зло. Розум і воля, виправляючи цю помилку уяви, касують у нас це внутрішнє зло, а з ним — і всяке зло.

тім у боротьбі тебе можуть кинути в рів, ти можеш звихнути собі руку, викрутити ногу, наїстися багато пороху, закушати батогів за недотягнення і по тім усім зазнати поразки.

Коли ти взяв усе це до уваги, а охота далі горить у тобі, приступай до боротьби. Не розваживши цього, ти будеш поводитися, як дитина, що раз виступає в ролі змагуна, то в ролі глядіятора, то сурмача, то виконуватиме трагедію, якщо тій дитині трапилось бачити та подивляти такі вистави. Так і ти раз будеш змагуном, раз глядіятором; тепер філософом, потім промовцем, але серйозно — нічим. Як мавпа, ти наслідуватимеш усе, що побачиш, і напевно подобається тобі одне і друге, але воно втратить смак для тебе, як тільки з ним обзнайомишся. Тому, що ти не приступав до нічого із застановою, не розглянувши та не перевіривши цілої справи, але недбайливо і з холодним бажанням.

Таким чином деякі, побачивши якогось філософа або почувши промовця, що говорить, як Евфрат² — хто ж справді може говорити, як він? — бажать стати філософами.

Подумай, чоловіче, що це за справа та що твоя вдача здатна перенести. Якщо ти хотів би бути змагуном, візьми до уваги свої плечі, свій хребет, свої стегна, бо природа наділила різних людей

² Сирійський філософ-стоїк, сучасник Епіктета.

різними здібностями. Чи ти думаєш, що можеш поводитися так, як досі, що можеш їсти, пити, бути розгніваним, незадоволеним і бути філософом? Ти мусиш бути сторожким, мусиш докласти всіх зусиль, мусиш відсунутися від свого домашнього господарства, залишити свої знайомства, бути легковажним першим ліпшим прислужником, висміваним усіма, кого стрінеш; займати гірше місце в усьому — в урядах, почестях, перед трибуналами.

Коли ти взяв усе те вповні до уваги, приступай до діла, як це припало тобі до вподоби, то значить, якщо, пірвавши з усіма цими речами, хочеш здобути погідність, свободу, спокій. Якщо ні, не берися до цього. Не поводишся, як дитина у грі, що тепер вона — філософ, потім — митар, далі — промовець, а врешті один із цісарських урядовців. Ці речі не погоджуються з собою. Ти мусиш бути суцільною людиною — доброю або злою. Ти мусиш дбати про свій власний ум або про зовнішні речі; поставити себе до розпорядження речам, що є в тобі, або речам, що є поза тобою, то значить, бути філософом або бути одним із товпи.

30. Міра обов'язків.

У загальному обов'язки міряються відношенням. Є якийсь мужчина твоїм батьком? Тоді твоїм обов'язком дбати про нього, підкорятися йому в усьому, терпеливо приймати від нього докори та

кару. Але припустім, що він — поганий батько. Чи ж твій природний зв'язок відноситься до доброго батька? Ні, тільки до батька. Брат не справедливий? То збережи своє правильне відношення до нього. Бери до уваги не те, що він робить, а те, що ти повинен робити, щоб твоя воля могла бути в згоді з природою, бо ніхто не може тебе образити, якщо ти не дозволиш на це. А образять тебе тільки тоді, коли погодишся, щоб бути ображеним.

Таким чином, якщо привикнеш брати до уваги своє відношення до сусіда, громадянина, начальника, зможеш вивести з кожного такого відношення відповідні обов'язки.

31. Справжнє почитання божества.

Пам'ятай, що суть побожності полягає в тому, щоб мати правильний погляд на богів як таких, що правлять світом справедливо та добре. А тоді постанови собі слухати їх, піддатися їм і охоче йти за ними по через усі події з упевненістю, що ними керує найдосконаліша мудрість. Бо таким чином ти не будеш дошукуватися хиб у богах ані не будеш обвинувачувати їх, що не дбають про тебе.

Але цього не можна досягти іншим способом, як через вміщення добра і зла в речах, що залежать від нас, і через відібрання їх від речей, що лежать поза межами нашої сили. Бо якщо приймеш, що

останні є добрі або злі, то є неминучим, що коли розчаруєшся в тому, чого бажаєш, або потрапиш на те, чого ти прагнув обминути, то будеш докоряти та обвинувачувати їхніх творців.

Бо це лежить у природі кожної істоти, що вона втікає та має відразу до речей, що виглядають шкідливі, та від того, що їх спричиняє, а подивляється та женеться за тими, що виглядають корисні, та за тим, що їх спричиняє. Та ж це не можливо, щоб хтось, хто вважає себе пошкодженим, любивався особою, яка, як він гадає, зранила його, так само як не можливо любитися самим пошкодженням.

Тому теж син лає батька, коли цей не дає йому речей, що виглядають добрі. Це зробило ворогами Полініка та Етеокля³, а саме погляд, що королівська гідність — добра. З того самого приводу хлібороб лає богів; те саме робить моряк, купець і ті, що втратили жінку або дитину. Бо де є наша користь, там теж скерована побожність. Отож, хто дбає про належне впорядкування своїх бажань і антипатій, той дбає теж і про побожність.

Але це також обов'язок кожного офірувати вино та оливу, приносити жертви та перші овочі, згідно із звичаєм його країни, чисто, уважно, дбайливо; без скупости, але теж і без марнотратства.

³ Два неприявні сини Едипа, що повбивали один одного в поєдинку.

32. Як належить шукати поради в пророчні.

Коли вдаєшся по допомогу до пророчні, пам'ятай, що ти не знаєш, який трапиться випадок і що ти йдеш довідатися про нього від віщунки; але якого він характеру, ти знав, поки прийшов до неї; принаймні, якщо ти є людиною філософського ума. Бо якщо він належить до речей, що не є в межах нашої власної сили, то ні в якому разі, він не може бути ні добрий, ні злий.

Тому не приноси з собою до віщунки ані бажання, ані відрази — інакше приступатимеш до неї з тривогою — але спершу ясно зрозумій, що всякий випадок для тебе байдужий і ніщо, якого б роду він не був, бо це буде в твоїй силі зробити з нього добрий ужиток, і в цьому ніхто не може тобі перешкодити. Тому приходи з довір'ям до богів як своїх дорадників. А потім, коли одержиш пораду, пам'ятай, яких дорадників ти собі вибрав і чиею порадою знехтуєш, якщо б не повинувався.

Йди до пророчні, як на це наполягав Сократ, тільки в таких випадках, коли цілий твій погляд залежний зовсім від події і в яких ніяка сприятлива нагода не дозволяє ані розумом, ані іншим способом відкрити справи, що її маємо на увазі. Тому, коли мусимо ділити небезпеку з нашим другом або нашою батьківщиною, то не можемо вдаватися за порадою до пророчні щодо того, чи маємо ділити її з ними чи ні. Бо хоч віщунка мог-

ла б тебе перестерегти, що віщі знаки не сприятливі, це значить, що загрожує смерть, каліцтво або вигнання, то ми маємо розум. А він наказує нам, не зважаючи навіть на всі ці небезпеки, стояти при нашому другові та нашій батьківщині. Тому зверни увагу на велику віщунку Пітію, яка раз викинула із святині того, що занедбав врятувати свого друга.

33. Досконалий взірець поведінки.

Визначи собі такий характер і поведінку, що їх ти міг би зберігати на самоті та в товаристві.

Головним чином будь мовчазний або говори тільки те, що конечно, і то в кількох словах. Проте можемо деколи обережно ввійти в розмову, коли вимагає цього нагода. Але не дозволяй скеровувати її на банальні предмети, як глядятьори, кінські перегони, силачі-чемпіони, їда чи напитки — що про них можна почути на кожному кроці. А зокрема, не говори про людей так, щоб кого ганити, хвалити або порівнювати.

Як можеш, то спрямуй розмову товариства на належний предмет. А коли б трапилося, що ти знайшовся серед незнайомих, то мовчи.

Не смійся голосно, часто та непогамовано.

Відмовляйся зовсім від присяги, якщо це можливе. Якщо ні, то присягай тільки оскільки обставини дозволяють.

Уникай прилюдних і гамірних гостин. Якщо ж

через збіг обставин приймаєш у них участь, уважай, щоб непомітно не скотитися в вульгарність. Бо пам'ятай, якщо якась людина сама чиста, а її товариш зіпсований, то, розмовляючи з ним, вона зіпсується так само.

Уживай речей, що відносяться до тіла: м'яса, напою, одягу, мешкання, обслуги — не більше, як вимагає цього дійсна потреба.

Усунь усе, що виявляє виставність і розкіш.

Перед супружжям бережися, як тільки можеш, від незаконних зносин з жінками. Але не будь немилосердний або суворий до тих, що віддаються тим приємностям, та не чванися часто, що ти поводишся інакше.

Якщо тобі кажуть, що хтось говорить погано про тебе, не оправдуйся із зроблених ним закидів, але скажи: «Він не знає про інші мої хиби, бо інакше був би теж згадав і про них».

Ти не повинен часто брати участі в публічних видовищах. Але якщо трапилася б тобі відповідна нагода, щоб бути там, то не роби враження, що ти уважніший до будь-кого іншого, ніж до себе, тобто, бажай, щоб справи були якраз такими, якими є, і щоб виграв тільки найкращий муж; бо таким чином ніщо прикре не наскочить на тебе. Але утримайся зовсім від окликів, насміхів, гестикуляції. А коли відходиш, не говори багато про те, що відбувалося і що не причинилося ні-

чим до твого поліпшення. Бо з такої розмови виходило б, що ти засліплений видовищем.

Не халайся відвідувати літературні сходи, що їх уладжують приватно. Але якщо приймаєш у них участь, то зберігай свою серйозність і гідність та старайся не бути агресивний.

Коли йдеш на розмову з кимсь, а особливо з людиною, що її вважаєш знатнішою від себе, уяви собі, як у такому випадку поведився б Сократ або Платон, і тоді стоятимеш на потрібній висоті, щоб поводитися відповідно до нагоди.

Коли йдеш до кого, що має владу, погадай собі, що можеш не застати його дома, що можуть тебе не допустити до нього, що можуть закрити перед тобою двері, що він може не звернути на тебе уваги. Якщо, не зважаючи на все те, на тобі лежить обов'язок іти, то йди, перетерпи, що б тобі не трапилося, та не кажи собі: «Я не заслужив собі на те, щоб так поводитися зі мною» — бо це виглядає вульгарно та викликає враження, що ти є людиною, засліпленою в зовнішніх з'явищах.

У товаристві уникай часто та пересадно згадувати про свої вчинки та небезпеки. Бо хоч це може бути приємне для тебе говорити про власні небезпеки, то не в однаковій мірі приємно іншим слухати про твої пригоди.

Так само уникай намагання викликати сміх, бо це може легко стягнути тебе до рівня вульгар-

ности, а крім цього, понизити твою повагу в очах знайомих.

Також небезпечно вдаватися в порочні розмови. Тому, як щось таке трапилось, використай першу слухну нагоду, щоб напімнути того, що йде назустріч такій розмові, або принаймні мовчанкою, почервонінням і серйозним поглядом покажи, що вона для тебе не приємна.

34. Як боротися з розкішню.

Якщо ти засліплений зовнішнім виглядом якоїсь обіцяної насолоди, бережися, щоб вона тебе не спантеличила. Але нехай справа почекає на тебе, та постарайся для себе про відложення. А годі візьми до уваги два різні моменти — той час, коли ти будеш втішатися насолодою, і той, в якому, зазнавши насолоди, будеш шкодувати та докоряти собі. А в протилежності до обох цих ситуацій, уяви собі, як ти будеш тішитися та звеличувати себе, якщо утримаєшся. І навіть хоч би вона здавалася своєчасною насолодою, пильнуйся, щоб не піддатися її чарам, принадам і спокусам. Але в протилежності до цього уяви собі, як далеко краще бути свідомим того, що ти здобув таку велику перемогу.

35. Чому боятися, щоб бачили тебе в дії?

Якщо робиш щось з виразного переконання, що воно повинно бути зроблене, ніколи не відступай

від зроблення цього, хоч би навіть маса вважала це неправильним. Бо якщо не робиш добре, то облиши це зовсім; якщо ж робиш добре, то чому боятися тих, що ганяють тебе неслухно?

36. У нашій поведінці слід відділяти тіло від душі, так як ніч від дня.

Як речення: «Це день чи це ніч» — є зовсім оправдані, якщо розглядати їх роз'єднано, і не оправдані, якщо брати їх разом як цілість, так і при бенкеті, вибрати найбільшу порцію — то дуже догоджує тілесному апетитові, але аж надто суперечить суспільному духові гостини. Тому, коли сидиш при столі з ким іншим, пам'ятай не тільки про вартість для тіла тих речей, що їх поставили перед тобою, але також про вартість належної ввічливості для господаря гостини.

37. Не міняй своєї ролі.

Якщо ти береш на себе роллю, що понад твої сили, то гратимеш її погано, і покидаєш роллю, що її ти був у силі виконати.

38. Фальшивий крок.

Як у ході ти вважаєш, щоб не наступити на цвях або не звихнути ноги, так само вважай, щоб не пошкодити керівної здібності свого ума. І ко-

ли б ми остерігались того в кожній дії, то приступали б до неї обережніше.

39. Міра пристойности.

Справжньою мірою посідання повинна бути для кожного потреба тіла, так як нога є мірою для сандалі. Якщо ти замкнешся в цих межах, то збережеш міру. Якщо ти їх переступиш, то тебе понесе далі, як у провалля. Так само і з черевиками, якщо вони переступлять потребу твоєї ноги. Ти скажеш їх спершу позолотити, потім вкрити пурпурою, а врешті вибити самоцвітами. Бо для того, що раз переступило міру, немає межі.

40. Про виховання жінок.

Від чотирнадцяти років життя жінки привикають до підслесливости мужчин. Тому, збагнувши, що їх вважають здатними тільки до того, щоб приносити приємність мужчинам, вони починають прикрашуватися та покладають у тому всі свої надії. Тому є добре старатися, щоб вони могли самі зрозуміти, що їх цінять не за що інше, як за скромність і пристойність.

41. Це глупота присвячувати забагато уваги своєму тілу.

Це ознака недостатку розуму витратити багато часу на речі, що відносяться до тіла, то значить, бути непомірованим у вправах, у їді, питті та

в виконванні інших звірячих функцій. Ці речі ми повинні виконувати принагідно, а цілу нашу увагу присвятити своєму умові.

42. Будьмо лагідні до тих, що чинять зло, бо вони помиляються.

Коли хто зробить тобі кривду або говорить погано про тебе, то пам'ятай, що він діє і говорить під вражінням, що він робить добре. Це ж не можливе, щоб він ішов за тим, що видається добре для тебе, але йде тільки за тим, що видається добре для нього. Тому, якщо він висловлює свою думку на основі оманних виглядів, він є пошкоджений, бо він теж обманений. Бо якщо хто визнає правдиву думку за фальшиву, то думка не є пошкоджена, але людина обманена. Отож, виходячи з таких засад, ти з лагідністю зносиш того, хто тебе ображає, бо при кожній нагоді скажеш собі: «Це так йому здавалося».

43. Дві ручки.

Кожний предмет має дві ручки: за одну ти можеш нести його, а за другу ні. Якщо твій брат робить тобі несправедливість, то не бери справи за ручку його несправедливости, бо за цю ручку ти не можеш нести тієї справи, але радше підійди до неї з протилежного боку — бо він є твій брат, виховуваний з тобою; і тоді візьмеш справу за ручку, за яку можеш її нести.

44. Не змішуй себе з тим, що має власне існування.

Такі розумування, як: «Я багатший від тебе, тому я кращий, ніж ти; я більше вимовний від тебе, тому я кращий, ніж ти» — не мають логічного зв'язку. Справжній логічний зв'язок радше такий: «Я багатший від тебе, бо моє майно перевищує твоє; я більше вимовний від тебе, бо мій стиль перевищує твій». А врешті, твоя суть не полягає ані у власності, ані в стилі.

45. Не осуджуй поведінки другого.

Купається хтось похапцем? Не кажи, що він робить це зле, тільки що робить це похапцем. П'є хтось багато вина? Не кажи, що він робить зле, тільки що він п'є багато. Бо якщо ти не розумієш докладно його спонук, то як можеш знати, чи він діє зле? Таким чином будеш ризикувати підкоренням тільки такому зовнішньому явищу, що його ти вповні розумієш.

46. Не називай себе філософом, але будь ним.

Ніколи не проголошуй себе філософом ані не говори багато між незнайками про свої засади, але виявляй їх своїми вчинками. Отже, на прийнятті не виголошуй промов, як люди повинні їсти, але їж, як повинен. Бо пам'ятай, що навіть Сократ обминав претенсійного виставлювання себе

напоказ. А коли приходили до нього мужі та просили, щоб він представив їх філософам, він брав їх із собою та представляв. Так добре переносив він те, що його не помічали.

А якщо б коли зайшла між незнайками розмова про засади, то ти головно мовчи. Бо існує велика небезпека, що в поспіху станеш вомітувати тим, чого ти не перетравив. А якщо хто скаже тобі, що ти нічого не тямиш, і ти не будеш сердитися за те, то знай, що ти дійсно приступив до праці над собою. Бо вівці не вомітують у поспіху травою, щоб показати пастухам, як багато вони з'їли, але перетравлюючи в собі свій корм, вони видають його назовні в виді вовни та молока. Тому не виставляй напоказ перед незнайками своїх засад, тільки вчинки, почин яким дає перетравлення засад.

47. Будь скромний, але не чванися цим.

Якщо ти привчився до скромного харчування, то не чванися цим. І як п'єш воду, не говори за кожним разом: «Я п'ю воду». А радше подумай, як на багато скромніші від нас убогі люди, і як багато терпеливіші вони на нестатки. Якщо б ти колинебудь захотів привчати себе вправами до тяжкої праці та злиднів заради власного, а не загального добра, то не роби з того великого подвигу. А коли ти дуже спрагнений, прополощи тільки свій рот водою та не кажи нічого.

48. Ознаки, по яких пізнаємо звичайну людину та філософа.

Становище та характерна риса невишколеної людини заключається в тому, що вона шукає допомоги та невдачі не в собі, тільки в зовнішньому світі. Становище та характерна риса філософа в тому, що він шукає допомоги та невдачі в собі.

До ознак вишколеної людини належить те, що вона не ганить ані не хвалить нікого, нікому не докоряє ані нікого не обвинувачує, не говорить про себе як про когось, що є чимсь і знає щось. Коли зазнає в чомусь перешкод і обмежень, обжаловує себе. Якщо її хвалять, сміється до себе з особи, що її хвалить, а якщо її ганять, не обороняється. Але походжає з обережністю видужуючого, дбайлива в усьому, що робить, але ще не зовсім певна.

Вона утримується від бажань; переносить свою нехоть тільки на такі речі, які розладнюють належне користування нашою волею. Вона вживає своєї енергії помірковано в усіх напрямках. Якщо виглядає на глупу та неосвічену, не дбає про це. Одним словом, вона держить над собою сторожу, як над ворогом, і така обережна, як той, що сидить в засідці.

49. Пояснювання філософів — це не філософування.

Коли хто чваниться, що спроможний розуміти та пояснювати твори Хризиппа⁴, скажи собі: «Якщо Хризипп писав би був ясно, ця людина не мала б чим чванитися. Чого ж я бажаю?»

— Розуміти природу та поводитися згідно з нею. Тоді питаю, хто пояснює її. І чуючи, що це робить Хризипп, вдаюся до нього по допомогу. Не розумію його писань. Тому шукаю когось, хто пояснює їх.

Досі не було нічого, чим я міг би пишатися. А коли знайду пояснювача, єдиною річчю, що лишається, то зробити ужиток з його навчання. Це — єдина цінна річ. А якщо я подивлятиму тільки пояснення, чим більшим буду я, як граматиком, замість стати філософом? Справді за винятком того, що, замість Гомера, я пояснюватиму Хризиппа. Тому, коли хто схоче, щоб я пояснював йому Хризиппа, мое лице покриється рум'янцем стиду, бо не буду могли показати вчинків, що стоять у гармонії та згоді з його вченням.

⁴ Хризипп (ок. 280 - 207 до н. Хр.) — філософ-стоїк. У його творах, що затрапилися, мала бути подана авторитетна інтерпретація стоїцької філософії. Відкидав він скептицизм і твердив, що пізнання можливе та може бути сперте на певній основі.

50. Моральні закони. Практика і теорія.

Яких би правил ти не прийняв, стій при них твердо, як при законах і якби це було не чесно з твого боку переступити їх. І не звертай уваги на те, що хтось говорить про тебе, бо ж врешті це не твоя справа.

Як же ж довго ти відкладатимеш з тим, щоб поставити до себе вимогу найшляхетнішої поправи та в ніякому випадку не переступати постанов розуму? Ти одержав філософські засади, з якими ти повинен бути обізнаний і які ти добре знаєш. На якого ж іншого вчителя ти чекаєш, щоб виправдати це відкладання в самовиправленні? Ти вже не хлопець, а дорослий чоловік. Якщо ж ти будеш недбалий і лінивий та завжди додаватимеш зволікання до зволікання, мету до мети, чіпляти день до дня, в якому будеш доглядати за собою, то непомітно не досягнеш нічого та, живучи чи вмираючи, залишишся простацьким умом.

Отож у тій хвилині вважай себе вартим жити, як дорослий і досвідчений муж. Те, що здаватися буде тобі найкращим, нехай буде для тебе непорушним законом. А якщо будеш поставлений перед чимсь, що приносить біль або приємність, славу або ганьбу, пам'ятай, що тепер йде боротьба, що тепер відбувається Олімпіада, якої не можна відложити; і що в одному дні та в одному змагу

становище може бути втрачене або — здобуте.

Таким способом Сократ, поліпшуючи себе в усьому та йдучи тільки за розумом, став досконалий. Та хоч ти не є ще Сократом, то все таки можеш жити, як той, що намагається стати Сократом.

51. Три частини філософії. Різні сентенції.

Першою та найконечнішою частиною філософії є практичне застосування принципів, напр.: «Ми не повинні говорити неправди»; друга частина — то доказ, напр.: «Чому ми не повинні говорити неправди?» Третя — дає силу та логічний зв'язок двом першим, напр.: «Чому це — доказ? До чого він служить? Який — наслідок? Яка — суперечність? Яка — правда? Яка — неправда?»

Отож третя частина конечна заради другої; а друга — заради першої. Але необхідно і такою, на якій ми мусимо спиратися, є перша. Але ми робимо щось саме протилежне. Бо витрачаємо весь наш час на третю частину, застосовуючи до неї всю нашу пильність та цілком занебдуємо першу. Одночасно з цим, як говоримо неправду, ми готові пояснювати, як це доведено, що говорити неправду є злом.

При кожній нагоді ми повинні мати напоготові такі правила:

Веди мене, Зевесе, і Ти, Призначення, там, де ваші рішення поставили мою долю. Я пови-

нуюся їм. А коли б відмовився, то поганий і нещасливий все одно мушу повинуватися їм⁵.

Хто належно поступається перед долею, того вважають мудрим між людьми, і він знає закони Небес⁶.

А ось третє правило:

Критоне, якщо це так подобається богам, то нехай так буде⁷. Справді Анит і Меліт можуть мене вбити, але вони не в силі мене образити⁸.

Фрагменти

⁵ Клеант, Гимн до Зевеса.

⁶ Еврипід, Фрагменти.

⁷ Платон, Критон, розд. XVII.

⁸ Платон, Аполлогія, розд. XVIII.

1. Любителем людства не є той, хто любить гроші, приємність чи славу, а тільки той, хто любить те, що прекрасне і добре.

2. Немає нічого більше дрібного, як любов приємності, любов зиску та зарозумілості. Ніщо ж не є величніше, як великодушність, шляхетність, чоловіколюбство і добродійність.

3. Якщо ти хочеш, щоб твій дім був добре збудований, то йди за прикладом спартанця Лікурга. Бо як він не обводив свого міста мурами, тільки укріпив мешканців чеснотою і так зберіг місто вільним, так і ти не оточуй себе великим двором, не будуй гордовитих веж, але скріпи мешканців свого дому доброю волею, вірністю та приязню, і ніяка шкідлива річ не ввійде до нього, навіть якщо б ціла армія зла вистроїлася в боєву лаву проти нього.

4. Не кажи обвішувати стін свого дому таблицями та образами, але прикраси його поміркованістю. Бо перші, чужі для нас, є проминаючим зачаруванням очей; але поміркованість, рідна душі і незнищенна, є вічною прикрасою дому.

5. Не прикрашуйте мурів міста різнобарвними каменями із Спарти та Евбеї, але дозвольте філософському вченню, що походить із Греції, проникнути порядком уми громадян і провідників. Бо добра будова міст сперта на думках мужів, а не на дереві чи камені.

6. Філософський вишкіл, як золото, всюди знаходить свій ужиток.

7. Багатство — недобра річ; марнотравство — погана; поміркованість — добра. Поміркованість наклонює нас до ощадности та придбання добрих речей. А багатство наклонює нас до марнотравства та відтягає від поміркованости. Тому тяжко поміркованому чоловікові бути багатим, а багатому — поміркованим.

8. Якщо ти вродився в Персії, то не дуже бажав би жити в Греції, але радше хотів би вести щасливе життя там, де ти був. Чому ж тоді, якщо ти вродився в убогості, хочеш дуже стати багатим, замість залишитися в убогості та бути в ній щасливим?

9. Подібно, як сигнальні маяки в пристанях кількома сухими полінами розпалюють велике полум'я та дають достатню допомогу кораблям, що мандрують по морю, так і муж, що блищить у бурю киданій державі, може для себе вдоволитися малим, тоді як служить громадянам у великому.

10. Звичайними верхоглядами, сказав Епіктет, є ті, що в багатьох випадках утотожнюють себе з речами, які не залежать від нас. «Я є кращий — каже один — тому що маю великі посілості, тоді як ти примираєш голодом». Інший каже: «Я в ранзі консула»; той каже: «Я — прокуратор»; а інший — «Я маю кучеряве волосся». Але кінь не

каже до іншого коня: «Я кращий, ніж ти, бо маю багато оброку і вівса, і золоті вудила, і блискучі попони — а тільки: «Я кращий, бо я швидкіший». Справді кожне сотворіння є краще або гірше завдяки своїй власній вартості або хибі. Чи ж тільки сама людина не має власної вартости і мусить покликатися на свої кучері, тоги та предків?

11. Не вкладай на інших, щоб вони переносили те, чого сам уникаєш. Стараєшся уникнути невільництва, то уважай, щоб ти сам не мав невільників. Бо якщо ти зносиш те, щоб мати невільників, то передусім виглядає, що ти сам невільник. Бо зло не має нічого спільного з чеснотою, ані свобода — з рабством.

12. Болісним ланцюгом для тіла є обставина, а для душі порок. Тому, хто вільний тілом, але зв'язаний в душі, той — невільник; хто ж зв'язаний на тілі, але вільний в душі, той — вільний.

13. Як здорова людина не хотіла б, щоб її обслуговували хворі або щоб мати навколо себе хворих, так само вільна людина не може знести, щоб її обслуговували невільники або щоб ті, які живуть з нею, були невільниками.

14. Але це понад усе — завдання Природи: в'язати та гармонізувати разом сили ідей Добра та Корисного.

15. Гадати, що ми станемо гідними погорди інших, якщо не пошкодимо тим, що перші виявили

до нас свою ворожість — то прикмета найнешляхетніших і нерозважних людей. Бо таким чином ми обстоюємо думку, що людиною погорджують у відношенні до її безсилля робити шкоду. Насправді ж погорджують нею за її нездатність робити добро.

16. Краще при згоді з правдою покорити опінію, як при згоді з опінією бути подоланим правдою.

17. Як Сонце не чекає на просьби та заклинання, заки зійде, але не гаючись з'являється в своїм блиску над обрієм і всі його вітають, так і ти не чекай на оплески, галас і похвалу, щоб робити добро, але роби його з власного бажання, а будуть тебе любити так, як Сонце.

18. Ти не повинен думати про роблення того, чого ти не повинен робити.

19. Море викинуло на берег розбійника і він умирав з голоду. Один чоловік здійняв свою одіж і дав йому, взяв його до свого дому та заспокоїв решту його потреб. Інший докоряв йому, що робить добро злему.

— Я не брав до уваги цього чоловіка, а людство, — була відповідь.

20. Якщо хочеш бути добрий, то спершу вір, що ти злий.

21. Треба зрозуміти, що переконання не постає в людині легко, якщо вона не чує щодня

про ті самі речі, не говорить про ті самі речі і одночасно не застосовує їх у житті.

22. Коники — музикальні, слимаки — безголосі. Одні люблять сухість, а другі — вологість. Тому роса притягає слимаків і ради неї вони вилазять. Але сяюче сонце розбуджує коників і вони сверготять у його проміннях. Якщо ж ти хочеш бути музикальний і гармонійний, то тоді, коли твоя душа оброшена вином, не випускай її, щоб не забруднилася. Але коли сидиш у товаристві мужів і душа твоя загоряється Розумом, тоді кажи їй говорити про божеські речі та співати про роцтва на хвалу праведности.

23. Як ті, що мають добре збудоване тіло, можуть переносити холод і спеку, так само ті, що мають добре збудовану душу, можуть переносити гнів і горе, і надмір радості, і інші почуття.

24. Для того, хто живе в згоді із справедливістю, кожне місце безпечне.

25. Радше, ніж хліб, хай щодня поновлюється в тобі розуміння Бога.

26. Думай про Бога частіше, ніж переводиш свій віддих.

27. Горе глупого гоїть час; горе розумного — Розум.

28. Той має щасливу вдачу, хто не журиться тим, чого не посідає, але втішається тим, що має.

29. Розкіш, як та зловмисно пожадливым душам кинена пожива, легко приманює їх на гачок згуби.

30 «Ти — це малесенька душа, що піддержує трупа», — сказав Епіктет.

31. Цупко загнуждай страждання ума, щоб воно не стало твоєю карою.

32. Якщо хочеш слухати про гарні речі, навчися говорити про гарні речі. Навчившись говорити про гарні речі, пробуй робити їх, і так збереш плід і будеш слухати про гарні речі.

33. Свобода і неволя — то дві назви; перша — це назва чесноти, друга — назва пороку, а обі ці прикмети є творами волі. Нікотра з них не відноситься до речей, в яких насправжки немає місця для волі. Душа ж звичайно править тілом і всім, що довкруги нього, зусиллям волі. Бо не є невірником той, що свобідний у своїй волі.

34. Завдає болю не вбогість, але жадоба. Ані не визвольне від страху багатство, тільки розум. Тож набувши розуму, не прагнутимеш багатства ані не ганитимеш убогости.

35. Гарне життя різниться від розкішного: бо перше виростає з розсудливости, самовистачальности, порядку, пристойности та ошадности; друге ж — з розбещености, розкоші, безладдя і непристойности. Вкінці від першого приходять хвала, а від другого — догана. Отож, якщо хто хоче

жити гарно, нехай не бажає, щоб його хвалили за розкішність.

36. Шукаючи правди, ти не шукатимеш за всяку ціну побіди, а знайшовши правду, будеш мати те, щоб не бути побідженим.

37. Якщо подивляєш малі речі, то будуть тебе вважати не гідним великих; якщо ж погорджуватимеш малими речами, то втішатимешся великим подивом.

38. Діоген говорив, що благородною є така праця, що має на меті відвагу та силу душі, а не тіла.

39. Не треба припинати корабля на одному якорі ані життя — на одній надії.

40. Ні ногам, ні надіям не належить виходити поза межі можливого.

41. Талес, коли його запитали, що є найбільш розповсюджене, відповів: надія, бо вона стоїть навіть при тих, яким уже не залишилося нічого іншого.

42. Лікування душі є кінечніше від лікування тіла, бо краще вмерти, ніж жити погано.

43. Пиррон¹ говорив, що немає ніякої різниці між життям і смертю. А коли хтось поставив йому питання: «Чому ж не вмираєш?», — відповів:

— Бо ж у тому немає ніякої різниці.

¹ Перший грецький філософ-скептик з IV стол. до Хр.

44. При вині не вживай багатослів'я ради того, щоб виставляти на показ свою вченість, бо говоритимеш жовчю.

45. Напимнення краще від догани, бо воно лагідне й дружнє, а догана різка й образлива; воно поправляє винуватців, а догана тільки обжаловує.

46. Треба вибирати не першу стрічну приємність, але тільки таку, що виростає з добра.

47. Ознакою мудреця є те, що він опирається пристрастям; ознакою ж нерозумного — те, що він служить їм.

48. Зумій попереду загнuzдати пожадливість, вважаючи на те, щоб пожадливість не загнuzдали тебе.

49. Не є вільний той, хто не володіє над собою.

50. Виноградна галузка видає три грона: перше — грона приємности, друге — оп'яніння, третє — образи.

51. Якщо завжди пам'ятатимеш, що Бог є свідком усього, що ти робиш для тіла чи для душі, то не грішитимеш ні ніяким своїм бажанням, ні вчинком, і матимеш Бога своїм співмешканцем.

52. Як приємно глядіти з суші на море, так приємно згадувати про труди тому, хто врятувався з небезпеки.

53. Закон має на меті дати опіку життю людей. Але він безсильний, коли вони відмовляються

прийняти це добродійство. У тих же, що повинуються йому, він виявляє свою власну досконалість.

54. Як для хворих рятівниками є лікарі, так для несправедливих — закони.

55. Такі закони найправдивіші, які найсправедливіші.

56. Повинуватися законові, володареві і розумнішому — то почесна річ.

57. Епиктет, коли його запитали, як хтось може завдавати болю ворогові, відповів: «Коли сам улаштується так, щоб велося йому якнайкраще».

58. Нехай ніхто розумний не відмовляється від виконання влади, бо це і не чесно відокремлюватися від корисної праці для тих, що її потребують, і підло уступати перед негідниками. Бо ж не розумно вибирати радше послух для поганой влади, ніж самому правити добре.

59. Ніщо інше не підходить так провідній людині, як те, щоб з нікого не насміхатися ані нікого не ображати, але з рівного виростати понад усіх.

60. Кого гнівлять речі, що існують і що їх дає доля, той не досвідчений у житті. Хто ж переносить такі речі бодро і розумно використовує те, що вони дають, той заслуговує на назву доброго мужа.

61. Самовистачальність, як коротка і приємна дорога, має багато граціозности, а мало труду.

62. Нехай ніщо не буде міцніше над правду: навіть приязнь, зроблена з розсудливого вибору без почуттів, які скаламучують і затемнюють те, що справедливе.

63. Не слід користуватися ані тупим ножом, ані непоміркованою свободою.

64. Вибери собі найкраще життя, бо приємним робитиме його привичка.

65. Хто шукає мудрости, той шукає пізнання божеських речей.

66. Немає нічого кращого між сотворіннями, як людина, прикрашена знанням.

67. Треба втікати від дружби із злими та від ворожнечі з добрими.

68. Конечність в обставинах ставить на пробу друзів, а виявляє ворогів.

69. Присутніх приятелів треба наділяти добротою, а неприсутніх — добрим словом.

70. Нехай не думає, що його хтось любить, той, який не любить нікого.

71. У виборі лікаря і приятеля не треба керуватися тим, який є приємніший, але тим, який — найбільше придатний для допомоги.

72. Якщо хочеш вести життя вільне від горя,

то вважай справи, що мають статися, за такі, що вже сталися.

73. Правда є вічна і безсмертна. Вона не наділює нас красою, яку в'ялить час, ані не відбирає нам сміливости перед судом, але показує те, що справедливе та згідне з законом, відрізняючи від справедливого те, що несправедливе та протиставляючись останньому.

74. Замість стада волів, старайся згромадити в своєму домі гурти приятелів.

75. Старайся своїх синів увести в світ радше добре вихованими, ніж багатими, бо надії гарно вихованих є кращі від майна неосвічених.

76. Будь вільний від журби, не піддаючись бездушності звірят ані безглузду нерозумних, але маючи як лік проти журби — розум.

77. Усі ті, що зовсім не допускають до серця журби від нещастя, але ділом найбільше їм опираються — то люди найсильніші в справах державних і особистих.

78. Вишколені люди, як змагуни; хоч і падають, то скоро та звинно підносяться з невдачі.

79. Подібно, як доброго лікаря, треба в нещасті кликати на допомогу розум.

80. Дурний, оп'янівши від щастя, як від пиятики, стає ще дурніший.

81. Заздрість противна щасливцям.

82. Хто пригадує собі, що таке людина, той не буде лютитися на ніщо, що діється.

83. До успішної мореплавби треба капітана та вітру, а до щасливого життя — розуму та мистецтва.

84. Наявним добробутом треба втішатися, як дозрілим восени овочем.

85. Нерозумний той, хто сердиться на речі, що стаються з неминучої конечности.

86. Розваж собі, чого ти хочеш із двох речей: розбагатіти чи жити щасливо. Якщо бажаєш розбагатіти, то знай, що це не є ані добре, ані не залежить зовсім від твоєї сили; якщо ж хочеш жити щасливо, то це і добре, і залежить від тебе, бо багатство — це дочасний довг, затягнений від сліпої і мінливої долі, тоді як щасливе життя залежне від волі.

87. Пильнуй, щоб відживлятися не харчем, що в жолудку, але радістю, що є в душі. Бо харч викидається і з ним спливає і його хвала. Але радість, коли душа покинула тіло, залишається завжди непошкоджена.

88. При бенкетуванні пам'ятай, щоб накормити обох — тіло і душу; і що те, чого б ти не дав тілу, скоро промине, але те, що даси душі, збережеш назавжди.

89. Не змішуй разом гніву та виставности. Бо

виставність, що ввійшла в тіло, зникає скоро, але гнів, що опанував душу, живе в ній довго. То ж вважай, щоб опанований гнівом, ти не образив помпезно гостей, але радше із спокоем розважав їх скромно.

90. Старайся, щоб при бенкетах не було в тебе більше тих, що обслуговують, від тих, що обслуговувані. Бо ж це безглуздя, щоб малий гурт накидав неволю на багатьох.

91. Того, з ким говориш, розглядай з трьох сторін: як кращого від себе, як гіршого або як рівного собі. Якщо він ліпший — то треба слухати та повинуватися йому, якщо гірший — то напучувати на добру дорогу, якщо ж рівний — то погоджуватися. І так ти ніколи не попадеш у суперництво.

92. Так не стидайся нагани, що залежить від погляду інших, як і втікай від того, що може зробити тебе рабом дійсности.

93. Правда побіджує сама собою, а слава потребує до побіди інших.

94. Коли запросили нас на прийняття, то користуємося тим, що нам подали. Якщо хтось вимагав би від господаря, щоб додав йому риби чи солодоців, то вважали б такого гостя безглуздим. Але в світі ми просимо богів того, чого вони не дають, в той час як перед нами багато речей, що їх вони нам дали.

95. Тіло визволяє з кайданів і природа смертю, і порок грішми; а духа звільняє з ув'язнення чеснота наукою, досвідом і вишколом.

96. Як пливучи великим оздобленим і золотом обвантаженим кораблем, ти не бажав би затонути, так само, сидячи в великому та розкішному домі, ти зовсім не хотів би бути розчавлений клопотами.

97. Як вовк подібний до пса, так підлесник, перелюбник і паразит скидаються на приятелів. Отож бережися, щоб не взяти хижих вовків за сторожових собак.

98. З приємних речей найбільше радують ті, що трапляються рідко.

99. Якщо хто переступає міру, то найсолодші речі можуть стати найгіркішими.

100. Як правдивої ваги не направляють правдивою вагою ані не засуджують фальшивою, так само справедливого судді не поправляють справедливі ані не засуджують несправедливі.

101. Не чинитимеш правосуддя в іншому суді раніше, поки сам не видержиш іспиту перед справедливістю.

102. Якщо хочеш видати справедливий вирок, то пізнай не те, за що спорять і правуються, але саму справу.

103. Будеш допускатися найменше помилок у

засуджуванні інших, якщо сам старатимешся вести своє життя без помилки.

104. Краще, коли засудиш справедливо, зазнати незаслужено нагани від того, що став покаранний, як, засуджуючи несправедливо, стягнути на себе нагану самої природи.

105. Це погано, що суддю судять інші.

106. Як від простого немає нічого простішого, так від того, що справедливе, немає нічого справедливішого.

107. Коли Періандр² запитав Солона³, що напідпитку став мовчаливий, чи він мовчить із-за недостачі слів чи, може, з глупоти, цей відповів: «Та ж за чаркою жоден дурень не в силі встояти при мовчанці».

108. В усякій справі на ніщо не треба звертати так уваги, як на безпеку. А безпечніше мовчати, як говорити. Тож треба відмовитися від говорення, якому недостає глузду і ґрунту.

109. Як гегання не лякає гуски, а рев — вола, так нехай не вселяє в тобі страху крик глупої товпи.

110. Круки мертвим викльовують очі; підлес-

² Періандр, тиран Коринту (625 - 585 до Хр.), захисник філософії та один із семи мудреців Греції.

³ Солон (630 - 559 до Хр.), атенський законодавець і один із семи мудреців Греції.

ники ж псують душі живих людей і осліплюють їх очі.

111. До гніву мавпи та вихвалювань підлесника прикладай однакову мірку.

112. Напоминач повинен в першу чергу дбати про те, щоб бути уважливим до стиду та слави тих, що їх треба нагадувати, бо ті, що відкинули стид, не здатні до поправи.

113. Природа дала людям один язик, але двоє вух, щоб ми могли чути від інших два рази більше, ніж говоримо.

114. Насправді ж природа не піддержує нічого приємного ні осоружного, але все стається за встановленим правилом.

115. Образа від батька — солодкий лік, бо вона має в собі більше щирости, ніж їді.

116. Коли якийсь юнак у театрі гордився собою і говорив: «Я мудрець, бо приставав з багатьма мудрецьями» — Епіктет сказав: «І я приставав з багатьма багатими людьми, однак я не багатий».

117. Епіктет, коли його запитали, кого між людьми треба вважати багатим, відповів: «Того, що вистачає самому собі».

118. Душа, що пристає з чеснотою, подібна до джерела, яке вічно б'є, бо вона є чимсь, що чисте, зрівноважене, питне, смачне, товариське, багате, нешкідливе і вічне.

119. Це ганебне, що той, який приготував з дарів солодкий напій, огірчує злобою Божий дар — розум.

120. Узагалі від довгого і поганого життя треба ставити вище життя коротше, але ліпше.

121. Добре розваж, що говориш і робиш, бо не будеш у силі відкликати того, що ти вже сказав чи зробив.

122. Знайти друга в щасті — найлегше; але в нещасті — то одна з найтяжчих річей.

123. Краще так часто, як зблудиш, признати це і в загальному поводитися правильно, як рідко признаючись до того, що блудиш, частіше поповнювати помилки.

124. Як золото пробують каменем, але самого каменя не випробовують золотом, так стоїть справа і з розумом, який має здібність відкривати правдиву думку.

125. Як краще, будучи здоровим, сидіти убагнаним у тісному кріслі, ніж хворим обертатися на широкій софі, так само ліпше, будучи обмеженим до скромних засобів, втішатися спокоем ума, як серед великого достатку жити у журбі.

126. Міркою всякої їди та напою нехай буде для тебе заспокоєння першого апетиту: їда ж і приємність — це той самий апетит. Отож не

прагнутимеш конечних речей більше, як треба, ані не потребуватимеш кухарів, а вдоволишся їдою, яка тобі трапиться.

127. Якщо б тобі запропонували прикрасити місто вітварями, то найкращу прикрасу лагідності, справедливості та добродійності здвигни найперше самому собі.

128. Як ти, коли б хотів накормити левів, не звертав би уваги на виставність кліток, тільки на рухи звірят, так само, якщо б тобі випало стати на чолі громади, думай не так багато про виставність будівель, але радше дбай про відвагу тих, що в них живуть.

129. Як товпа ганить нерозумно щось з речей, що не належать до тебе, то нехай це тебе не турбує; так само нехай не заставляє тебе до уягливості товпа, яка вимагає, щоб ти зробив щось нечесне.

130. Піттакос⁴, маючи в своїх руках абсолютну судейську владу, відпустив одного чоловіка, коли той зробив був йому кривду, кажучи: «Вибачення є краще від пімсти, бо воно походить від шляхетности, тоді як пімста є звірячої натурі».

131. Хто випив більше як три чарки, той — п'я-

⁴ Піттакос (650 - 570 дохрист. ери) із Митілен на острові Лесбос; один із семи мудреців Греції.

ний; і хоч би він і не впився, то все таки переступив міру.

132. Речі, що стаються проти правила, є такими, якби не сталися.

133. Прислухайся до тих, що хочуть дораджувати корисні речі, а не до тих, що при кожній нагоді стараються підлещувати, бо перші бачать корисну річ у дійсності, а другі розглядають речі залежно від уподобань тих, що мають силу і, нагадуючи тіні тіл, притакують їм у всьому, про що вони говорять.

134. Коли спорити і заздрісно суперничати — це щось недоречне, то в розмовах при чарці воно зовсім безглузде, тому що ніхто п'яний не навчить тверезого і, навідворот, тверезий не переконає п'яного, бо якщо немає тверезості, то даремне намагання тебе переконати.

135. Краще, живучи з одним вільним, не знати страху і бути вільним, ніж з багатьма бути невільником.

136. Як того, що просте, не потрібно простувати, так само того, що справедливе, не треба намагатися робити справедливим.

137. Як ми були хлопцями, родичі віддали нас виховникові, який усюди наглядав, щоб ми не зійшли на бездоріжжя. Бог же вже дозрілих мужів віддав під нагляд природженного сумління.

Тому цього нагляду не можна легковажити, бо станемо Богові осоружні та для власного сумління ненависні.

138. Як вужа, гадюки чи скорпіона, що їх уміщено в позолоченій посуді із слоневої кости, ти не оцінював би по вартості матеріялу посуду та не вважав би цих звірят щасливими, але із-за їх нищівної природи з острахом відвернувся б від них, так само, якщо б ти завважив у багатстві чи блискучому успіху заховане зло, не дай себе ошоломити блеском матерії, але погорди зіпсованістю в обичаях.

139. Будеш робити для міста дуже велику прислугу, якщо не будуватимеш високих споруд, але робитимеш великими душі його мешканців, бо краще, щоб у маленьких домиках мешкали великі душі, ніж щоб у великих спорудах кублилися підлі раби.

140. Ознака сноба — в намаганні викликати подив до свого дому, що ясніє білістю гіпсу; ознака ж естета і zarazом чоловіколюбця — у змагу вищліфувати звичаї, що блищать чесністю у відносинах між людьми.

К І Н Е Ц Ь

Е Н Х Е Й Р И Д І О Н (Зміст)

	стор.
1. Розрізнення речей, що залежать від нас, від речей, що від нас не залежать.	43
2. Речей, що не залежать від нас, не треба ані бажати, ані боятися	44
3. Треба досліджувати природу кожної речі, якою послуговуємося	45
4. Треба досліджувати природу кожного діла, за яке беремося	46
5. Єдина річ, що може нас турбувати, це наші погляди	46
6. Єдина річ, що нею можемо гордитися, це добрий ужиток, що його робимо з наших вражень	47
7. Все, що не наше, мусить бути для нас другорядне	47
8. Уміння поступитися перед конечністю зробить тебе щасливим	48
9. Єдина перешкода, що її може стрінуги людина, то вона сама	48
10. Кожній думці й образів, що приходять до нас з-зовні, відповідає у нас певна здібність, здатна користуватися ними	48
11. Втратити та повернути	49

	стор.
12. Відмова від усіх зовнішніх речей — то ціна, за яку купуємо щастя	49
13. Здаватися і бути	50
14. Може стати незалежним ні від кого той, хто в усіх справах є господарем своїх бажань	50
15. Життя порівняне з бенкетом	51
16. Треба виявляти співчуття, але самому не дізнавати болю	51
17. Людське життя порівняне з театром	52
18. Про віщі знаки	52
19. Як можна стати непереможним. Посели в собі добро і цим знищиш у собі зависть	53
20. Усяка образа походить ні від кого іншого, але від нас самих	53
21. Те, що ми завжди мусимо мати перед очима	54
22. Прив'яжися до добра та не бійся насміху ..	54
23. Не піддавайся зовнішнім речам і будь самовистарчальний	54
24. Бути прив'язаним до того, що залежить від нас, то значить — бути справді корисним для себе та інших, для наших друзів і батьківщини	55
25. За яку ціну купуємо зовнішні добра	56
26. Як можемо пізнати закон природи	58
27. Мета людей	58
28. Втрата пошани до власного ума	59
29. Як треба перевіряти дію перед приступленням до неї	59
30. Міра обов'язків	61
31. Справжнє почитання божества	62
32. Як належить шукати поради в пророчні	64

	стор.
33. Досконалий взірець поведінки	65
34. Як боротися з розкішшю	68
35. Чому боятися, щоб бачили тебе в дії?	68
36. У нашій поведінці слід відділяти тіло від душі, так як ніч від дня	69
37. Не міняй своїє ролі	69
38. Фальшивий крок	69
39. Міра пристойности	70
40. Про виховання жінок	70
41. Це глупота присвячувати забагато уваги своєму тілу	70
42. Будьмо лагідні до тих, що чинять зло, бо вони помиляються	71
43. Дві ручки	71
44. Не змішуй себе з тим, що має своє власне існування	72
45. Не осуджуй поведінки другого	72
46. Не називай себе філософом, але будь ним ..	72
47. Будь скромний, але не чванися цим	73
48. Ознаки, по яких пізнаємо звичайну людину та філософа	74
49. Пояснювання філософії, це не філософування ..	75
50. Моральні закони. Практика і теорія	76
51. Три частини філософії. Різні сентенції	77

Заввага.

Заголовки розділів, що їх має »Енхейридіон« складено в головному за виданням «Manuel d' Epictète, traduction nouvelle... avec une étude sur la philosophie d' Epictète» par M. Guyau, Paris, 1875.

З М І С Т :

	стор.
Епіктет, його »Енхейридiон« і наша сучасність ..	9
Енхейридiон	41
Фрагменти	79

Е R R А Т А :

стор.:	рядок:	надруковано:	має бути:
20	14 знизу	Доміціліяна	Доміціяна
49	13 згори	держати його	держи його
54	6 знизу	самовистарчальний	самовистачальний
58	4 знизу	справжнього	справного
102	14 знизу	самовистарчальний	самовистачальний
103	4 знизу	»Енхейридiон«	»Енхейридiон«.

Este libro terminó de imprimirse en el mes de junio de 1976 en los Talleres Gráficos "Dorrego", avenida Dorrego 1102, Bs. Aires, Argentina

